

Міністерство освіти і науки України
Національний університет «Києво-Могилянська академія»
Факультет гуманітарних наук
Кафедра культурології

Магістерська робота
освітній ступінь — магістр

на тему: **«УКРАЇНСЬКИЙ ІНТЕЛЕКТУАЛ І РАДЯНСЬКА ВЛАДА:
ПРОБЛЕМА ТРАНСФОРМАЦІЇ УКРАЇНСЬКОЇ КУЛЬТУРНОЇ
ІДЕНТИЧНОСТІ НА ПРИКЛАДІ ПОСТАТІ ВІКТОРА ПЕТРОВА (20-40
РР. ХХ СТ.)»**

Виконала: студентка 2-го року
навчання,
Спеціальності
034 Культурологія

Шипко Дар'я Олексіївна

Керівник Демчук Р. В.,
проф., доктор культурології

Рецензент Колеснікова В. А.

Магістерська робота захищена
з оцінкою _____

Секретар ЕК _____

«_____» _____ 20__ р.

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1. Політичне та ідеологічне тло в Україні 20-30 рр. XX ст.	11
1.1. Історіософське підґрунтя і наслідки впровадження ідеології марксизму-ленінізму.....	15
1.2. Формування репресивної машини як складової тоталітарної системи в УРСР.....	21
1.3. Українізація versus колонізація.....	24
РОЗДІЛ 2. Культурний процес модернізації в Україні 20-30 рр. XX ст.	30
2.1. Європеїзація української свідомості та ідентичності.....	31
2.2. Голоси Розстріляного відродження: на захисті нової української культурної ідентичності.....	39
2.3. Елітоцид: червоний терор проти української інтелігенції.....	45
РОЗДІЛ 3. Віктор Петров: життя як гра і творення нової української культурної ідентичності	51
3.1. Шлях становлення особистості та індивідуальності Віктора Петрова.....	53
3.2. Внесок українського інтелектуала у розбудову модерної національної культури та його протистояння радянській дійсності.....	63
3.3. Концепція «безґрунтовності» Віктора Петрова та її зв'язок із новою українською культурною ідентичністю.....	72
ВИСНОВКИ	80
БІБЛІОГРАФІЯ	86
ДОДАТКИ	97

ВСТУП

Історія того, що є – це історія того, що було і того, що буде.

Ж. Бернарден де Сент-П'єр

Актуальність. Проблема культурної ідентичності є однією з центральних тем, яка формує історичну дійсність епохи та актуалізує питання системи цінностей, геополітичного вектору, національної і соціальної єдності спільноти людей. І хоча саме визначення поняття «ідентичності» є мінливим, а сама ідентичність перебуває у динамічному процесі змін та адаптацій до нових викликів, це не впливає на значущість досліджень національно-культурної ідентичності, тому що саме завдяки ним ми можемо краще пізнати себе, своє минуле та, відповідно, вплинути на майбутнє. Для української нації проблема ідентичності є тим більш актуальною, адже протягом століть Україна перебувала в зоні впливу інших народів і культур, що змушувало українців ототожнюватись із чужими ідентифікаційними моделями. Це призвело в історичній перспективі й до занепаду української державності, й до кризи національно-культурної ідентичності. Наразі українці визначились із цивілізаційно-орієнтаційним вибором свого майбутнього, але він є нерозривно пов'язаним і взаємозалежним від пошуку та розвитку культурної ідентичності. Це є гостроактуальним питанням в умовах конфлікту двох національно-культурних ідентичностей, що тепер набув характеру військового протистояння.

Видатна постать Віктора Петрова цікава нам саме тим, як вчений, філософ, інтелектуал і письменник розв'язував цю проблему формування і розвитку української культурної ідентичності під час повсякчасної боротьби більшовиків проти «українськості» як такої, включно з фізичним винищенням. В умовах російської військової агресії проти українців ми починаємо рефлексувати та осмислювати життєвий шлях Віктора Петрова вже з іншою

оптикою та більш комплексно, ніж то було на початку 90-х або 2000-х. Масові знищення українського народу, примусові депортації, катування і гвалтування, які чинять росіяни з 24 лютого 2022 року і, на жаль понині, не є винятком на сторінках української історії. Стає очевидним, що війна росіян проти України є війною екзистенційною, а імперські амбіції українофобської Росії сягають своїм корінням набагато глибше та далі 23 лютого. Протягом своєї історії росіяни намагалися шляхом продукування і насадження імперських міфологем стерти колективну пам'ять і, як наслідок, національно-культурну ідентичність українців.

Віктор Петров жив і творив в часи одних із найтрагічніших сторінок в українській історії: вхід червоної армії в Київ, придушення українського визвольного руху, масовий терор більшовиків, голод, Друга світова війна, Великий терор. Під гаслами боротьби із ворожим класом (куркулі та буржуазія) знищувалась сама українська ідентичність, яка була головною мішенню ворога. У своєму дослідженні ми вирішили зупинитись на проблематиці трансформації української ідентичності в умовах становлення і закріплення радянської влади в Україні (20–40 рр. ХХ ст.) та прослідкувати на матеріалі біографії та творчого доробку Віктора Петрова-Домонтовича-Бера модус співіснування українського інтелектуала зі своїм екзистенційним ворогом в обличчі російських більшовиків. Яскрава постать Петрова вирізняється з-поміж інших інтелектуалів рідкісною універсальністю та ефективністю володіння різними науковими дискурсами: історіософія, археологія, літературознавство, естетика, етнологія, фольклористика, мовознавство, етнографія, соціології, теології антропології, та інші наукові сфери. Масштаб інтелектуальної думки, різнобічність наукових студій, бездоганна ерудованість і високий рівень освіченості дають Віктору Петрову можливість почуватись в компанії європейських інтелектуалів рівним серед рівних.

Інтелектуальна спадщина Віктора Бера викликає дослідницький інтерес в тому аспекті, наскільки ґрунтовно і комплексно вчений висвітлив феномен

радянської влади та комуністичної ідеології: від зашифрованих кодів у художніх творах до прямих антирадянських агітаційних брошур. Безумовно, що постать Віктора Петрова є контроверсійною і суперечливою. Його життєпис викликає різні, інколи зовсім протилежні оцінки, адже ставить нас перед відкритим запитанням чи радше загадкою: як українському інтелегенту, який перебував по той бік фронту, паралельно видавав антирадянські публікації, розвивав осередок української культури в еміграції та детально викривав злочини радянської влади, — вдалось не тільки вижити, повернувшись в СРСР, але й отримати високий орден нагородженим Великої Вітчизняної війни першого ступеня за сумлінну службу? Невипадково, Петрова часто іменують в українській гуманітаристиці «Мефістофелем», «Сфінксом», «людиною в чорній мантиї», «людиною парадоксом». На жаль, цю загадку життя Петрова нам не вдасться розв'язати, адже і досі архівні дані про діяльність вченого зберігаються в Службі безпеки України під грифом секретно. І лише через десятиліття науковці зможуть побачити ці загадкові документи, адже, врешті, і таємниці архівів не вічні. Наразі ми воліємо мати мужність залишати білі плями лише білими плямами та стримати свої здогадки, не маючи достатньої для цього джерельної бази. Натомість проаналізуємо внесок Віктора Петрова у розбудову модерної національної культури та нової ідентичності, спираючись на твори та статті самого вченого.

Таким чином, *метою даної роботи є дослідження нової моделі української культурної ідентичності у фокусі життя і творчості Віктора Петрова.*

Поставлена мета передбачає наступні завдання:

1. Проаналізувати історико-культурні витоки комуністичної ідеології та процес утвердження більшовицької влади в Україні;
2. Окреслити політичні рішення більшовиків в Україні 20–30 рр. ХХ ст., скеровані на формування тоталітарної системи;
3. Розкрити причини та наслідки впровадженої українізації;

4. Дослідити процеси модернізації та європеїзації української культурної ідентичності та роль у цьому процесі української інтелігенції;
5. Розкрити політичні репресії проти українських інтелектуалів як процес нищення української ідентичності більшовиками;
6. Окреслити шлях становлення особистості інтелектуала Віктора Петрова;
7. Проаналізувати внесок В. Петрова у розбудову модерної національної культури та розкрити його антирадянська позицію;
8. Дослідити кризу культури та формування нової української культурної ідентичності у зв'язку з концепцією «безґрунтовності» В. Петрова.

Методологія. У своєму дослідженні ми застосовували як загальнонаукові – *дискурс-аналіз, інтеннт-аналіз, компаративний, інтерпретативний, науково-критичний, історико-контекстуальний*, так і спеціалізовані для даного дослідження – *психологічний, персонологічний аналіз, логіко-нарративну реконструкцію, біографічний* методи. Для підбиття підсумків дослідження було застосовано метод *теоретичного узагальнення*.

Об'єкт дослідження: Культурно-політична ситуація на зламі епох у радянський період історичного розвитку України (20-40 рр. XX ст.)

Предмет дослідження: нова модель української культурної ідентичності в інтелектуальному доробку Віктора Петрова.

Хронологічні межі дослідження актуалізують відтинок у біографії В. Петрова, що стосується періоду культурно-політичних трансформацій, а саме – становлення радянської системи в Україні та початок Великого терору.

Ступінь наукової розробки. Розробкою проблеми кризи культури та культурної ідентичності займалися різні дослідники від модерної доби до сучасності. Серед іноземних авторів: Ф. Ніцше, О. Шпенглер, А. Тойнбі, Х. Ортега-і-Гассет, Л. Шестов, М. Бердяєв, К. Поппер, В. Беньямін, Ж.-П. Сартр, А. Камю, Ч. Тейлор, Е. Ренан, П. Рікьор, Е. Еріксон, Ю. Хабермас, Е. Сміт. В

Україні розробка цього дискурсу розпочалася в добу постмодерну і представлена в роботах таких дослідників, як М. Попович, С. Кримський, В. Горський, Н. Шульга, І. Дзюба, М. Рябчук, С. Бойчук, Н. Кривда, С. Куцепал, Ю. Мариненко, Н. Мадей, Є. Бистрицький, В. Іщук, М. Козловець, Т. Воропаєва, І. Кресіна, Л. Нагорна, Н. Радченко, Л. Криворучка, Г. Касьянов, С. Єсельчик, Р. Демчук, О. Забужко.

Проблематиці формування та впливу ідеології та ролі інтелігенції у боротьбі за національно-культурну ідентичність торкались у своїх дослідженнях: П. Бурдьє, М. Фуко, Т. Соуелл, Ю. Габермас, Е. Томпсон, Т. Снайдер та інші. В українських студіях цю проблему розробляли Ю. Павленко, П. Гнатенко, В. Єрмоленко, О. Забужко, Я. Грицак, Р. Демчук та інші.

Дискурс модернізму в українській літературі розробляли Т. Гундарова («ПроЯвлення Слова. Дискурс раннього українського модернізму»), С. Павличко («Дискурс модернізму в українській літературі»), В. Моренець («Національні шляхи поетичного модерну першої половини ХХ ст.»), В. Агеєва («Історія української літератури ХХ століття»; «Апологія модерну: обрис ХХ віку»).

Історичне та політичне тло 20–40 рр. ХХ ст., репресії та цензуру, досліджували у своїх працях такі вчені, як І. Лисяк-Рудницький, М. Шкандрій, І. Дзюба, Д. Архірейський, В. Ченцов, В. Греченко, О. Ярмиш, В. Очеретянко, Д. Бачинський, Ю. Телячий, Г. Касьянова, В. Даниленка, М. Дорошко, О. Бойко, С. Кульчицького, Ю. Шаповал, С. Білоконь, І. Майстренка, Г. Луцького, К. Кондратюк.

Серед перших авторів, чії праці були присвячені процесам українізації, були Н. Горбач, В. Лозицький, Ю. Курносів, Я. Дашкевич, В. Чехович. З англійської літератури відзначимо праці Р. Салліванта, Дж. Мейса, Б. Кравченка та Ю. Шевельова (Шереха).

Дослідження творчої спадщини Віктора Петрова мають недовгу історіографічну традицію і починаються з 1990-х років, коли після десятиліть забуття через заборону публікацій Петрова-Домонтовича-Бера була

проголошена незалежність і українські науковці з зацікавленням почали відкривати для себе цю загадкову постать. Одну з перших дисертацій, присвячених Віктору Петрову, написала і захистила у 1992 році дослідниця Ю. Загоруйко («Художня проза Віктора Петрова (В. Домонтовича)»). Як особистості та науковцю постаті Петрову було приділено увагу в роботах Ю. Шевельова, Б. Крупницького, В. Корпусова, В. Андрєєва, В. Зубань, І. Мазуренко, М. Брайчевський, А. Портнов, С. Матвієнко, В. Брюховецького, К. Рубан, І. Коляди, Г. Грегуль та інші.

Історіософію, творчість і стиль письма письменника досліджували В. Брюховецький, І. Фізер, С. Павличко, Т. Гундарова, В. Агеєва, В. Корпусов, Ю. Мариненко, С. Бондар, Н. Мішеніна, С. Руденко, М. Шкандрій, Т. Григоренко (Демчик), Н. Мішеніна.

Структура роботи. Робота складається зі вступу, трьох розділів, шести підрозділів, висновків, бібліографії (139 джерел) і додатків (22 рисунки). Загальний обсяг кваліфікаційної роботи становить 115 сторінок.

У першому розділі ми зосередили увагу на політичному і культурному тлі епохи, в яку жив і творив Віктор Петров. Для розуміння його політичних поглядів і життєвої позиції є необхідним комплексний аналіз історико-культурного підґрунтя ідеології марксизму-ленінізму, впроваджені більшовиками політики в Україні та тих суспільно-культурних наслідків, до яких призвела тоталітарна репресивна система комуністичної партії. Так само неможливо оминати культурну панораму 20–30 рр. ХХ ст., яка стала визначальною для формування нової модерної культурної ідентичності та означила європейський вибір українських інтелектуалів. У другому розділі простежили протистояння народницької ідеології із європейським модернізмом і його взаємозв'язок із розвитком і визріванням нової національної ідентичності. Ми зосередились на провідних українських культурних діячах покоління 20-х, до якого належав і Віктор Петров і простежили суголосність їхніх голосів у питанні визначення майбутнього України в Європі. Усвідомлення колонізаторської політики більшовиків,

русифікації та насадження комплексів меншовартості або закріплюють антирадянські настрої серед українських діячів або сприяють розриву від початку лояльної до більшовиків частини української інтелігенції з комуністичною партією та переходу до загальноєвропейської традиції та модерного націоналізму.

Останній третій розділ присвячений життєпису та історіософії Віктора Петрова. Ми простежили формування його особистості та світовідчуття, оточення, що вплинуло, а також драматичні обставини співпраці вченого з радянськими спецслужбами. Важливим для нас залишається художній та науковий спадок письменника і вченого, огляд і аналіз якого дають ключ до розуміння «парадоксу Петрова» і відкривають нам модус буття українського інтелектуала як постійної гри в небезпеку, гри наввипередки із підступним ворогом, гри зі смертю.

Окремим пунктом ми розглянули концепцію безгрунтянства В. Домонтовича, в якій він охопив духовну, національну і культурну кризу свого часу та відобразив розколоту і роздвоєну свідомість сучасної йому людини. Його твори висвітлюють злам часів і занепад моралі, деіндивідуалізацію та змасовлення індивіда, атмосферу повсякчасного страху та тривоги. Безгрунтянство, незакоріненість і втрата ціннісних орієнтирів індивіда в концепції Петрова перетворюються на норму існування українського інтелектуала 20–40 рр. ХХ ст. Дослідження проєвропейських поглядів Петрова сьогодні набувають гострої актуальності в історичному моменті, коли Україна виборює кров'ю своє майбутнє в Європейському Союзі.

Наукова новизна. Життю та творчому доробку інтелектуала Віктора Петрова присвячено чимало монографій і наукових статей, проте досі існує певна фрагментарність досліджень: бракує цілісного та комплексного аналізу постаті Петрова у зв'язку з історико-політичними та культурними чинниками його епохи. У науковому середовищі відсутній консенсус щодо «парадоксу Петрова», його життєвих поглядів та історичних обставин, що їх зумовили.

Ми здійснили аналіз інтелектуальної та творчої спадщини В. Петрова з огляду на історико-політичне та культурне тло епохи, в яку жив і творив науковець. Прогалиною залишається зв'язок доробку Петрова з формуванням нової культурної ідентичності та модерної національної культури в Україні. Особливої уваги потребує один із найвагоміших і найважливіших текстів Петрова, «текст-свідчення» — «Українські культурні діячі УРСР 1920-1940. Жертви більшовицького терору», який висвітлює політичні злочини більшовиків проти українців та вказує на націоналістичну позицію самого Петрова.

Щоб краще зрозуміти внесок українського інтелектуала у розбудову української культурної ідентичності та його вплив на процес європеїзації та модернізації культури в Україні, виявився необхідним панорамний огляд і аналіз історичного тла і політичної ідеології, зокрема відносин більшовицької влади з літературно-мистецькою інтелігенцією України у 20–30 рр. ХХ ст. Вперше у межах одного дослідження був проведений комплексний і паралельний аналіз політичних, ідеологічних та культурних чинників формування як національної модерної культури та нової української ідентичності, так і ідеології та політики більшовиків в Україні на тлі постаті Віктора Петрова.

РОЗДІЛ 1. Політичне та ідеологічне тло в Україні 20-30 років XX століття

В грозах і бурях знищень, в бурхливих змінах і зламах творився український народ, що став таким, яким ми його знаємо нині.

Віктор Петров

Віктору Петрову довелося народитися і сформуватися як особистість на зламі епох і стику діаметрально протилежних культур, світоглядних систем, ціннісних орієнтирів і парадигм. Кінець XIX ст., що отримав в європейській історії культури однойменну назву *fin-de-siècle*, став кінцем не тільки відносно безтурботного мирного життя в Європі, не тільки кінцем віри в прогрес і гуманізм, але і початком «щільного й взаємопереплетеного процесу»¹ формування нової модерної культури та нової світоглядної свідомості. Літературний критик Джон Кермод зазначав, що будь-який рубіж століть — це епохи глобальних криз і що частково «ми проектуємо наші екзистенційні тривоги на історію; існує реальна співвіднесеність між кінцями століть і особливостями нашої уяви, так що вона завжди вибирає перебування при кінці епохи»². Починаючи від художників і поетів (Е. Мунк, Ш. Бодлер) і закінчуючи істориками та філософами (А. Тойнбі, О. Шпенглер), в культурному полі починали домінувати ідеї занепаду культури та краху цивілізації. Кризового стану набула вся західноєвропейська культура як така: від релігії та мистецтва до політики та ідеології. Цей час став періодом турбулентності в культурі, коли орієнтири та цінності минулого вже не спрацьовували або були втрачені, а нові ще не були віднайдені. І, якщо XIX ст. було століттям еволюції, прогресу та першого закону термодинаміки, то

¹ Брюховецький В. Засновок концепції “безгрунтовності” Віктора Петрова // Слово і Час. 2019. No7. С. 7.

² Kermode F. *The Sense of an Ending*. New York and Oxford: Oxford Univ. Press, 1967. P. 97.

вже початок ХХ ст. виявив ущербність прогресу, оманливість раціоналізму та позитивізму, став часом декадентських і навіть апокаліптичних настроїв.

Європа занурювалась у темряву і хаос Першої Світової війни (1914—1918), а індивіду ставало все важче зрозуміти себе та своє місце в цьому новому світі «на руїнах». Український літературознавець і критик В'ячеслав Брюховецький пише про епоху *fin-de-siècle*: «Відчуття невизначеності, непримиренності фізичного й духовного, людини і природи породило й увесь масив тогочасного авангардизму»³. Цей культурний розрив між рівнем технічного оснащення і рівнем духовного оснащення (*mental outage*) спричиняв стан фрустрації, розгубленості, відчуженості та страху перед жахливим невідомим: європейська самосвідомість не встигала за рухом шестерень. Ситуація трансформації зовнішнього ландшафту неминуче мала призвести до трансформації духовного світу, появи нового типу культури та нової ідентичності.

Україна не стала винятком загальноєвропейської кризи. Як зазначає Єрмоленко: «Український рух рухається паралельно з рухом європейським»⁴. Петров під псевдонімом В. Бер написав низку культурологічних статей про кризу ідеології та ідентичності як в масштабі Європи, так і України. Він заснував власну концепцію і візію того, що відбувалось в культурі на початку ХХ ст. Йдеться про концепцію «безґрунтовності», яка описує аналіз Петровим глобальної європейської кризи — це втрата власне «ґрунту», того, на чому вибудовувалась і жила культура ідентичність протягом багатьох століть. Митці були вимушені шукати нових форм творчості, рецепції та взаємодії з реальністю. Петров характеризує ці симптоми як «модерна концептуальність, зосередженість на деструкції, самота, принципова відірваність від ґрунту»⁵. Це стан свідомості людини, яка «розірвала пуповину, що зв'язувала її з

³ Брюховецький. Засновок концепції «безґрунтовності». С. 7.

⁴ Єрмоленко В. Україна і межі Європи // Цикл лекцій «Деконструкція імперських міфів». Харківський ЛітМузей. Режим доступу: URL : https://youtu.be/OogZw_eyW4Q?si=dPVzaxrYNP91XyBf (дата звернення 19.05.24)

⁵ Брюховецький. Засновок концепції «безґрунтовності». С. 10.

материнським лоном місця»⁶, втратила єдність зі своїм locus і ходить по землі «зі спустошеною душею»⁷. Віра в християнського Бога, гуманізм і поступово-лінійний прогрес — все це було втрачено, розчавлено під батогамми європейських солдатів, які пішли вбивати один одного без певної причини та без певної мети. Абсурдність і безсенсовність Першої Світової війни, що якнайкраще продемонстрували у своєму антимистецтві дадаїсти, показало дискретність часу і розвитку, розвінчало усталену ідею про вічний прогрес, наштовхнуло до релігійного скепсису та ревізії ціннісних стратегій. Одна з яскравих ілюстрацій і один з улюблених аргументів Петрова щодо стану культурної кризи була картина іспанського художника Пабло Пікассо в кубістичному стилі «Скрипка». Вчений наполягав, що художник зображав не скрипку, а «труп скрипки», адже саме така техніка дозволяє, цитуючи Брюховецького, «підходити до глибин духу в його нервово-модерному вияві, а не просто до зображення очевидної речевності»⁸. Показова, що метафорою «трупа» пульсує вся творчість Петрова: від «трупа ріки» до «трупа вроди»⁹. Письменник береться аналізувати європейську цивілізаційну кризу на конкретно-історичному матеріалі радянської України — «безґрунтянства» національного, суспільного, духовного.

В Україні наслідки доби fin-de-siècle посилювались внутрішньою кризою, революційними подіями та відсутністю національної державності. Окрім складного і багат шарового процесу модернізації та руйнівних наслідків Першої світової війни, українці зіткнулись із новою рушійною силою більшовицької революції. Ці фактори уповільнили розвиток і утвердження нової української політичної нації та ідентичності, хоча вже на початку ХХ ст. українська політична думка була розвинутою на рівні європейської та мала своє два крила: лівий соціалістичний рух, який виступив на захист прогресу (соціал-комуністи, народники), і правий консервативний рух, який виступив

⁶ Там само. С. 11.

⁷ Там само. С. 15.

⁸ Там само. С. 8.

⁹ Там само.

на захист традиції. Але українському політичному проекту так і не довелося утвердитися, обірвавшись на трагічних подіях під Крутами (16–17 січня 1918 р.), в нерівному бою українських студентів з озброєними більшовиками.

Не зайвим буде додати для ширшого розуміння контексту доби, що подібні ідеї та настрої просочували не тільки політичну думку, але і культуру загалом. Зокрема, варто згадати авангардизм, який за точним описом Гройса, хоча і мав задум проекту раціоналістичного, утилітаристського, конструктивного і, «в цьому розумінні, «просвітницьким», причина як цього проекту, так і прагнення зруйнувати світ, який ми знаємо, і прокласти шлях до нового світу полягала в містичній, трансцендентальній, «священній» сфері, а отже, в такому розумінні, була цілковито «ірраціональною»¹⁰. Однією з особливостей «епох рубежів» є те, що це епохи глобальних криз, але водночас стають проєкціями нашої екзистенційної тривоги на історію: «існує реальна співвіднесеність між кінцями століть і особливостями нашої уяви, так що вона завжди вибирає перебування при кінці епохи»¹¹.

У дискурсі становлення тоталітарної системи в Україні дослідники наголошують на вирішальних 20-х роках ХХ ст., які отримали назву доба «раннього» тоталітаризму. На цей період припали одні з найдраматичніших часів у політичній історії України: повалення української державності, запровадження «диктатури пролетаріату» і воєнного комунізму, продрозкладка, колективізація, придушення селянських і міських повстань зброєю і голодом, репресії, депортації, НЕП, внутрішньополітична боротьба, знищення опозиції, врешті, створення унітарної держави СРСР, в якій Україна де-факто опинялась під окупацією.

В історіографічній традиції прийнято описувати події 1917—1920 рр. як цілковитий історичний розрив, який позначився на всіх сферах людського буття: від ідеології до побуту, та повністю перекроїв «обличчя» і «тіло»

¹⁰ Groys B. *The Total Art of Stalinism: Avant-Garde, Aesthetic Dictatorship, and Beyond*. Princeton, NJ : Princeton University Press, 1992. С. 64.

¹¹ Kermode F. *The Sense of an Ending*. P. 97.

країни. Але, попри логіку розриву та «епоху-обнулення», державний (Жовтневий) переворот 1917 року відбувся далеко не на порожньому місці, а мав своє теоретичне підґрунтя у вченні німецького філософа Карла Маркса, яке було специфічно перероблене, доповнене та застосоване на практиці російським інтелектуалом, політичним діячем і революціонером Володимиром Леніним.

Перейдемо до огляду та аналізу політики 20-их років в Україні: становлення та утвердження радянської влади, історико-культурні витoki більшовицької ідеології.

1.1 Історіософське підґрунтя і наслідки впровадження ідеології марксизму-ленінізму

На перших же етапах революції та утвердження влади рад оприявнились макіавеллізм, волюнтаризм і антигуманізм більшовицької ідеології. Ленін рішуче впроваджував політику компартії, не цураючись жодних насильницьких і злочинних методів. Вже наприкінці 1910-х він говорить про потребу вичистити «начисто» країну від ворожих класів, що на практиці означало лише одне: фізичне знищення всіх, хто підпадав під «ворожий клас». «Жодної пощади цим ворогам народу.... Війна не на життя, а на смерть багатіям та похлібцям («прихлебателям»), буржуазним інтелігентам, війна шахряям, дармоїдам та хуліганам»¹², — декламує Ленін у промові «Як організувати змагання». Терор ставав всюдисущим, зводився в абсолютний принцип. На додаток, Ленін пропонує на вибір революціонерам декілька шляхів впровадження стихійного терору: саджати у в'язницю; ставити «чистити сортири» (sic); забезпечувати після перебування в карцері жовтими білетами, щоб весь народ, до їхнього виправлення, спостерігав за ними як за шкідливими людьми; і, нарешті, просто розстрілювати на місці. За підсумками

¹² Ленин В. Как организовать соревнование // Ленин, В. И. Полное собрание сочинений. 5-е изд. Москва : Политиздат, 1974. Т. 35. С. 200.

Леніна, «що різноманітнішою» є ця практика терору і знищення, «то кращим, то багатшим буде спільний досвід, то ймовірнішим та швидшим буде успіх соціалізму»¹³. «Цей лексикон активно прагне дегуманізації ворога, заперечення його права називатися людиною та мати людські риси» — говорить Єрмоленко. До того ж додає філософ, ленінський лексикон разом із сумнозвісним принципом «хто не з нами, той проти нас» напрочуд сильно нагадує лексикон тогочасних правих, зокрема того ультраконсерватизму, що породить згодом італійський фашизм та німецький нацизм¹⁴. Це сигналізує про те, що і Голодомор, і Великий терор, мають своє ідеологічне коріння в промовах і працях самого Леніна. Але «вождь пролетаріїв» спирався на висновки марксизму, який як економічна філософія «намагався примирити віру в універсальність гегельянської діалектичної моделі з по-своєму витлумаченим емпіричним економічним знанням»¹⁵.

За уважного аналізу марксизму виявляється, що він не був протилежністю ленінізму і сталінізму, а, навпаки, має багато з ними спільного. І це «спільне», врешті, спричинить ті жахливі масові фізичні знищення, репресії та депортації, що зазнали підкорені більшовиками народи в історії ХХ ст. Це те, що дало підстави створити одну з найбільших і найнебезпечніших в історії людства машину вбивств. Український інтелектуал і філософ Володимир Єрмоленко дослідив, як елементи логіки масового знищення містилися вже в самому марксизмі, але найбільшу концентрацію вони здобули в його ленінській «єретичній» версії¹⁶. Йдеться про дві русійні ідеї — це «радикальне «перевертання» («революція») суспільного порядку з ніг на голову та особливий палінгенесійний месіанізм однієї (найнижчої) соціальної групи (класу) стосовно решти»¹⁷. Як зазначає канадський історик з українським корінням Сергій Єкельчик: «Первісний більшовицький проект

¹³ Там само. С. 204.

¹⁴ Єрмоленко В. Плинні ідеології. Ідеї та політика в Європі ХІХ-ХХ століть. Київ : Дух і літера, 2018. С. 383.

¹⁵ Там само. С. 386.

¹⁶ Там само.

¹⁷ Там само.

претендував на всесвітню універсальність, яка спиралася на клас»¹⁸.

Сутність Жовтневої революції полягала не у встановленні комунізму, справедливого суспільства рівних (комуна), а в «смерті, тотальній та неодмінній»¹⁹, без якої Революція виявляється неможливою, на думку її вождя. «Інтернаціоналізм і соціалізм» зводились до знищення найкращих серед всіх верств населення і підняття вгору на соціальних ліфтах найгірших або просто найсіріших — сервільність замість таланту. Петров як свідок цих подій пише: «В основі політичної доктрини (*більшовиків*) — доктрини могильників! — лежала химерна й жорстока теза, що тільки через антисоціяльні заходи можна досягти соціальних наслідків. Соціяльне мусіло стати досягненням майбутнього. На долю сучасності припадало антисоціяльне»²⁰. Культурологічний аналіз ідеології комуністів показує, що вона в основі своїй месіаністична та апокаліптична, з непереборним потягом до винятковості («особливий шлях Росії»), анархії та деструкції. Основоположною стала ідея майбутнього соціалістичного раю, яку можливо досягти тільки шляхом принесення комуністами «великої жертви на вівтар історії». Визначний дослідник політичної історії України І. Лисяк-Рудницький показує, як самозвеличання Москви як «лави всього прогресивного людства» є новим перевтіленням традиційного російського месіанізму та російського прагнення до панування над світом, що знайшло своє відображення в концепції «Москва — Третій Рим»²¹.

Червоний терор як політичний засіб виправдовувався ксенофобською логікою: це навмисне відокремлення однієї групи людей як вищої та обраної і потенційна можливість масового жертвоприношення іншої, «гіршої», групи населення заради «світлого майбутнього» першої, «кращої» групи²². «Не

¹⁸ Скульчик С. Імперія пам'яті. Російсько-українські стосунки в радянській історичній уяві / пер. з англ.: М. Климчук, Х. Чушак; ред. Я. Цимбал. Укр. наук. ін-т Гарвард. ун-ту, Ін-т Критики. Київ : Критика, 2008. С. 17.

¹⁹ Ленин. Как организовать соревнование. Т. 35. С. 200.

²⁰ Петров В. Українські культурні діячі УРСР 1920-1940. Жертви більшовицького терору. Нью-Йорк : Пролог, 1959. С. 5

²¹ Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. Київ : Дух і Літера, 2019. Т. 2. С. 354.

²² Єрмоленко. Плинні ідеології. С. 385.

скасування соціального лиха і не усунення соціального гніту, а, навпаки, їх загострення!.. Не відміна процесів, властивих капіталістичному суспільству, а, навпаки, доведення їх до найвищого напруження й остаточного вияву»²³ — пише Петров. З самого початку, як зазначає Єрмоленко, диктатура пролетаріату насправді означала диктатуру партії²⁴, а значить і диктатуру голови партії: «Так лівий егалітаризм непомітно для себе перетворювався на радикальний елітизм»²⁵. Партійна елітарність була наслідком специфічного світовідчуття Леніна, в якому він гостро переживав ворожість всього навколишнього середовища. Думка про те, що «скрізь вороги» стане наскрізною в політиці СРСР на весь час його існування. І. Лисяк-Рудницький пише, що зовнішня політика Росії ніколи не виходила з «психози оточення»²⁶. Особливо ж він був притаманний для мислення Сталіна, який керуючись нею, запровадить і Великий терор, і систему ГУЛАГів, і внутрішню і міжнародну політику загалом. Єрмоленко характеризує цей ленінський концепт «алізацією» марксизму²⁷.

Особливістю ленінського марксизму стала та радикально завищена роль «партії», яку він запровадив: партія «перетворювалася на головний локомотив процесу, на утаємничену «еліту», чия воля є законом і яка не терпить опозиції»²⁸. Саме тому, завоювання України відбулось після розправи над політичними ворогами (прихильниками української незалежності) та встановлення з Москви маріонеткових урядів. Попре це, советизація українських земель не відбувалась гладко, адже сама історична культурно-політично традиція України йшла всупереч комуністичної ідеології з її колективістською логікою. В той час як, для дореволюційного російського селянства побут визначався своєрідним примітивним аграрним

²³ Петров. Українські культурні діячі. С. 5.

²⁴ Єрмоленко. Плинні ідеології. С. 379.

²⁵ Там само. С. 380.

²⁶ Лисяк-Рудницький. Історичні есе. Т. 2. С. 355.

²⁷ Єрмоленко. Плинні ідеології. С. 380.

²⁸ Там само. С. 379–380. Один із пунктів «єресі» Леніна полягав у тому, що він радикально підвищував роль «партії»: вона перетворювалася на головний локомотив процесу, на утаємничену «еліту», чия воля є законом і яка не терпить опозиції. Ця думка є похідною від месіаністичних ідей Леніна.

колективізмом, що його носієм була інституція "миру" громадської (общинної) власності на землю, для народів (України, Прибалтики, Кавказу) притаманною була більш європейська індивідуалістична традиція приватної власності.

Комунізму за доволі короткий час (1917 — початок 20-х рр.) вдалось реалізувати те, що перевершило критиковану ним же капіталістичну систему експлуатацію людської праці — це відтворення у ХХ ст. найбільшої рабовласницької системи з часів Римської імперії, з правом держави на експропріацію не тільки приватної власності громадян, але і їхніх життів аж до самого знищення²⁹. Декларовано на словах пролетаризація селянства та інтелігенції на справі виявлялась приступною і руїнницькою версією капіталізму з однією відмінністю: якщо капіталізм торкається суто економічних відносин, то більшовизм посягає на всі сфери буття людини: від економіки до родинного побуту. Петров у своїй статті характеризує цю політику як політику терору й нищення, що не знала ані винятків, ані жалю. Насильництво ставало методом, терор зводився в принцип. Не було такої жорстокості, яка не застосовувалася [...], не було такої межі люті, перед якою спинилася б советська влада»³⁰. Якесь інверсована форма віри, на думку Синявського і Бердяєва, «живила в комуністах революційне завзяття та відданість апокаліптичним змінам»³¹. Синявський наполягав, що комунізм в принципі є новою великою релігією, що заперечує всі інші³².

Окрім цього, незмінним фундаментом як і російського православ'я часів імперії, так і російського більшовизму часів СРСР, лишився російський імперіалізм³³, що став сумішшю месіанства, вселенськості та містичного шовінізму. Українські більшовики цілком усвідомлювали, що деклароване партією месіанство є насамперед іншою стороною того самого російського

²⁹ Там само.

³⁰ Петров. Українські культурні діячі. С. 6–7.

³¹ Шкандрій М. В обіймах імперії: Російська і українська літератури новітньої доби / пер. з англ. П. Тарашук. Київ : Факт, 2004. С. 329.

³² Sinyavsky A. Soviet Civilization: A Cultural History. New York : Arcade Publishing, 1990. P. 6.

³³ Masaryk T. The Spirit of Russia. London : George Allen and Unwin, 1967. Vol. 3. P. 111.

романтичного націоналізму, що був притаманний росіянам за всіх часів, а від початку утворення СРСР живив українофобські настрої російських комуністів. Агурський зазначав з цього приводу: «Націонал-більшовизм у своєму первісному вигляді прагне панування над світом у формі світової Російської імперії, зцементованої комуністичною ідеологією»³⁴. Прагнення відтворити гегемонію Російської імперії у новій формі спонукало росіян до асиміляції та русифікації всіх завойованих територій і традицій, що було свідченням, на думку Шкандрія, незрілості національної свідомості росіян³⁵. Але таке прагнення зіткнулось із проблемою у формі українського націоналізму вже від самого початку заснування СРСР. Отож на відміну від українського народу, «російський мужик міг довершити перехід від "миру" до колгоспу без великих психологічних перешкод»³⁶. І. Лисяк-Рудницький підкреслює, що «це не була примха історії, що комунізм запустив коріння власне в Росії»³⁷. Адже і філософ М. Бердяєв підкреслював антиліберальну природу російської людини та «постійні хитання російського суспільства між крайнощами варварського деспотизму та не менш варварського бунтарства»³⁸, і марксистський соціолог і учитель Леніна Георгій Плеханов так само доводив, що «суспільна структура Росії аж до другої половини 19 століття виявляла більше подібностей з орієнтальними деспотіями, наприклад, Оттоманською імперією, ніж з Заходом»³⁹.

Отже, ми проаналізували історичне та філософське підґрунтя формування в Росії комуністичної партії та ідеології марксизм-ленінізму. Аналіз показав, що потужним каталізатором переходу до комуністичної системи послуговували російський імперіалізм, месіанізм (православ'я), колоніалізм і шовінізм. На разі перейдемо на короткої довідки політичних рішень радянської влади,

³⁴ Agurskiy M. The Third Rome: National Bolshevism in the USSR. Boulder and London : Westview Press, 1989. P. 15.

³⁵ Шкандрій. В обіймах імперії. С. 330.

³⁶ Лисяк-Рудницький. Історичні есе. Т. 2. С. 352.

³⁷ Там само.

³⁸ Там само. С. 353.

³⁹ Там само.

спрямованих на поглинання української культури та ідентичності, а також на монополізацію влади в Українській республіці.

1.2 Формування репресивної машини як складової тоталітарної системи

3 грудня 1918 р. була утворена Всеукраїнська надзвичайна комісія (ВУЧК) як філія Всеросійської ЧК. Метою і завданням ВУЧК як карного органу більшовиків була боротьба з контрреволюціонерами, націоналістами та буржуазією як класом, а також зі спекуляцією і службовими злочинами. Але, де-факто, ЧК не було ані слідчою комісією, ані судом, цитуючи одного зі співробітників органів ВЧК-ОДПУ, Мартіна Лациса, це був «орган бойовий, який діє на внутрішньому фронті громадянської війни; він ворога не судить, а вражає, не милує, а спопеляє кожного, хто по той бік барикад!»⁴⁰.

ВЧК і ВУЧК стояли на чолі репресивної машини компартії, були «конкретним знаряддям насильства, утримання в покорі населення, боротьби з опором та опозицією радянському режиму»⁴¹. Пізніше Ленін доручить спецслужбам і контроль над науковою й творчою інтелігенцією. В одному з листів (19 травня 1922 р.) до Ф. Дзержинського він пише: «... збирати систематичні відомості про політичний стан, роботу і літературну діяльність професорів і письменників»⁴². Згодом Петров у своїй крамольній статті про українських жертв більшовицького терору буде перелічувати імена і прізвище всіх тих видатних представників творчої і наукової інтелігенції, які були підступно вбиті, (як-от художник-модерніст О. Мурашко — пострілом в потилицю на вулицях вечірнього Києва), закатовані або репресовані.

У 1918 р. була створена радянська цензура — Революційний трибунал друку, метою якого було виявлення «злочинів і вчинків проти народу, здійснених

⁴⁰ Петров В. Розвідки: у 3 т. / упор., автор передмови та приміток В. Брюховецький. Київ : Темпора, 2013. Т. 2. С. 626.

⁴¹ Греченко В. А., Ярмиш О. Н. Україна у добу «раннього» тоталітаризму (20-ті роки ХХ ст.): монографія. Харків : НУВС, 2001. С. 167–168.

⁴² Ленін В. Телеграма Ф. Э. Дзержинському // Полн. соб. соч. в 5 т. Москва : Издательство политической литературы, 1975. Т. 54. С. 334.

шляхом використання друку»⁴³. Цензура стала потужним інструментом контролю, охорони, придушення і покарання інакодумців і опонентів пролетарської революції та радянської системи влади. Здебільшого під їхнє число підпадала інтелектуальна і національна еліта України. У 1922 р. задля посилення ідеологічного апарату, а також лакування дійсності та вилучення ідеологічно ворожих елементів, створюється Головне управління у справах літератури та видавництва (ГОЛОВЛІТ). Цікаво, що в Інструкції Головліту місцевим органам вказувалось, що «радянська цензура повинна здійснювати контроль за будь-якою інформацією з точки зору військової, політичної, ідеологічної»⁴⁴.

У 1921 р. в Україні було вперше запроваджено терор голодом. Спочатку віднімали у селян «надлишки» хліба, потім ту кількість, якої буцімто не вистачало для виконання «плану», хоча за свідченнями свідків, у 1930 році «хліб стояв просто неба на полі і гнив під дощем»⁴⁵. Наступив момент, коли почали забирати посівний матеріал, що позбавило селян можливості посіяти хліб на наступний рік. Врешті, «забрали всю їжу, яку люди ховали — на подвір'ї, в стінах будинків, у яслах»⁴⁶. Петров, який на той час перебував у Києві, залишив спогади про ту «голодну весну»: «Київ умирав у соняшному спокої весни, у квітненні бузка, білорожевих мріях яблунь, гудінні бджіл. Вмирало місто поступово, з невблаганною послідовністю»⁴⁷. Загалом письменник описує, як голод не був винятком, а впроваджувався більшовиками «хвилями» у разі загострення соціально-політичної ситуації та при потребі придушення націоналістичних і повстанських настроїв: «Я не знаю, як голодують індуси, але я знаю голод Києва 20 року, голод міста й голод українського села 33 року, голод Харкова взимку 1942 року...»⁴⁸ — згадував

⁴³ Греченко, Ярмиш. Україна у добу «раннього» тоталітаризму. С. 67.

⁴⁴ Там само.

⁴⁵ Єрмоленко. Плинні ідеології. С. 390.

⁴⁶ Там само.

⁴⁷ Петров (Домонтович) В. Болотяна Лукроза П. *Проза: в 3 т.* / ред. й супр. стаття Ю. Шевельова. Мюнхен : Сучасність, 1989. Т. 3. С. 234.

⁴⁸ Там само. С. 236.

Петров в автобіографічному творі «Болотяна Лукроза». Історик С. Кульчицький зазначав, що голод виявився тим фактором, який втихомирював повстанців ефективніше, ніж каральні експедиції⁴⁹.

Отже, вже до 1924 р. більшовики покінчили з опозицією та встановили однопартійну більшовицьку диктатуру, чия тактика зводилась до банальних (як тут не згадати «банальність зла» Х. Арендт) «батоба і пряника»: органи ЧК–ДПУ пройшли низку реформувань і виробили специфічний каральний механізм, «методи і форми роботи якого частково були запозичені у царських “охранок” (спостереження, агентурна робота)»⁵⁰. До вдосконалених і новостворених механізмів під час боротьби з політичними противниками РКП(б) можна віднести позбавлення прав і карток, позасудова розправа, агентурне спостереження, депортація, концтабори⁵¹.

Основні ознаки тоталітарної системи сформувалися в СРСР вже у 20-х рр., але завершеного вигляду вона набула внаслідок сталінського “великого перелому” у 30-х рр. Нова Конституція УСРР була прийнята в 1929 р. — конституція, за якою абсолютна перевага в справах управління належала союзним, а не республіканським органам. Таким чином, затвердження нової конституції впроваджувало сталінський план «автономізації»: «Українська СРР, як і інші радянські національні республіки, втратила залишки свого суверенітету, перетворившись на провінцію унітарної держави»⁵².

Всі вищезазначені злочинні процеси радянської влади були скеровані на поглинання України, знищення її історичної, культурної та колективної пам'яті, стирання меж між українцями та росіянами, формування і насадження гомогенної «загальноросійської» ідентичності. Як зазначає Шкандрій, саме на початку 1920-х років російські більшовики сподівалися, що підпорядковане їм вище керівництво компартії України — місцеві «націонал-більшовики», які

⁴⁹ Греченко, Ярмиш. Україна у добу «раннього» тоталітаризму. С. 9.

⁵⁰ Кондратюк К. Радянська Україна 20–30-х років ХХ ст.: сучасний історіографічний дискурс // Вісник Львівського університету. Серія історична. 2013. Вип. 48. С. 246.

⁵¹ Там само.

⁵² Греченко, Ярмиш. Україна у добу «раннього» тоталітаризму. С. 43.

перебували під московською опікою, — зможуть утримати та знешкодити український рух та створять, врешті, національну державу тільки «за формою», проте соціалістичну за змістом⁵³. Цікаво, що на початку свого виникнення більшовицька партія ще слідувала маніфесту Маркса й Енгельса: «Робітники не мають вітчизни», і тому її перші ідеологи відкидали історичні наративи, заперечували національну історію і комемораційні практики. Єскельчик пише, що «новий режим пішов іще далі, проголосивши історію непотрібною, вилучивши її з радянських шкільних програм й увівши натомість «суспільствознавство» та «політграмоту»»⁵⁴. Але за першої ж кризи після провальної політики «воєнного комунізму» Ленін і його однопартійці були вимушені повернутись до національних витоків республік задля стабілізації політично-економічної ситуації в державі, прийнявши курс на НЕП. Вже наступник Леніна Сталін прийме рішення згорнути НЕП і покінчити з програмою коренізації.

Підсумовуючи, як ми побачили, більшовицька влада крок за кроком послідовно встановлювала свою диктатуру. Комуністи на шляху до монополізації влади вдавалися до будь-яких найжорстокіших і антилюдських заходів: голод, тортури, розстріли. При цьому національна-визвольна війна не вщухала, і солідарні у ворожості до радянських прибульців була більшість як українських інтелектуалів, так і українських селян. Така нестабільна та підривна політика в українській республіці призвела до переосмислення більшовиками своєї стратегії поглинання. Ленін прийняв рішення брати курс на коренізацію (українізацію), тим самим намагаючись завоювати симпатію і довіру українського народу. Варто окремо розглянути цей багаточасовий і складний процес українізації та русифікації, а також боротьби українських інтелектуалів з тоталітарною системою 20-х років ХХ ст.

⁵³ Шкандрій. В обіймах імперії. С. 331.

⁵⁴ Єскельчик. Імперія пам'яті. С. 35.

1.3. Українізація versus колонізація

Культурно-політична ситуація в Україні наприкінці 10-х років ХХ ст. — початку 20-х, під час і після визвольних змагань 1917–1921 рр., указує на те, що національна спільнота була вже достатньо сильною, щоб боротись не тільки за власну культурну ідентичність та власну історичну пам'ять, але й за власну державність. Всі спроби радянської влади стерти колективну пам'ять українців та «примирити» українську культурну та національну ідентичність з російською, лишались невдалими. Врешті, сама міфологема «братських народів» була односторонньою ініціативою росіян⁵⁵. Як зазначає українська літературознавиця і критикиня Віра Агеєва, «Україна й Росія розвивалися у полі тяжіння різних політичних культур і традицій; післямонгольська північно-східна Русь не толерувала й не приймала вартостей, принесених книжниками Києво-Могилянської академії, як і не хотіла визнавати та потверджувати шляхетські права й свободи, яких добивалися українці⁵⁶. Зазнавши поразку при прямому зіткненні російської ментальності з українською, авторитарної колективістської ідеології з демократичною індивідуалістською українською, і в цілому спостерігаючи руйнівні наслідки політики воєнного комунізму, верхівка партії вдається до нового політичного курсу: помірних тимчасових поступок національним республікам задля остаточного закріплення влади рад на місцях.

Розпочата Леніним в Україні у 1923 році на XII з'їзді РКП(б) та завершена Сталіним в 1932 році, українізація виявилась своєрідним «троянським конем» для більшовицької влади. Маючи на меті схилити «неросійське» населення радянських республік на свій бік⁵⁷, московська верхівка вдалась до тактики помірних тимчасових поступок задля досягнення глобальної мети —

⁵⁵ Демчук Р. Українська ідентичність у модусі міфологем. Київ : Стародавній Світ, 2014. С. 8.

⁵⁶ Агеєва В. За лаштунками імперії // Есеї про українсько-російські культурні відносини. Київ : Віхола, 2021. С. 17.

⁵⁷ У другому томі книги «Сталін» Лев Троцький пригадував, що з 140 мільйонів населення РСФСР (виключаються Фінляндія, Естонія, Латвія, Литва, польські території) великороси складають не більше 75 мільйонів, решта ж — 65 мільйонів — складають не великоросійські національності.

остаточне вкорінення радянської влади в неросійських республіках. , проте зусиллями українських діячів, врешті, дискурс склався не на користь більшовиків і призвів до розквіту української культури. Українізація стала небажаним компромісом, адже «більшовики змушені були рахуватися з українським національним відродженням, могутній стимул якому дала українська революція»⁵⁸. Окрім цього, така політика допомогла більшовикам швидко виявити та знешкодити національно налаштовані елементи, що потенційно загрожували радянській владі. Отож українізація мала скерувати національні настрої у потрібну більшовикам сторону соціалістичного будівництва, і в жодному разі — національної держави. Крім того, українізація виконувала іміджеву роль радянської влади на зовнішньополітичній сцені, показуючи українцям Західної України лояльність комуністичної партії до національної культури⁵⁹.

Цікаво, що сам Ленін стояв на антишовіністичних засадах і наполягав на визнанні рівноправ'я національних спільнот, вважаючи російський шовінізм — «пережитком дрібнобуржуазної ідеології»: «Російському великодержавному шовінізмові оголошую бій не на життя, а на смерть»⁶⁰, — заявляє Ленін. Зустрічаємо й іншу цікаву та рідкісну, як для російського інтелігента, принаймні декларовану думку «вождя пролетаріату»: «Проклятий царизм робив з великоросів катів українського народу»⁶¹. У роботі «Про право націй на самовизначення» Ленін посилається на такі слова Енгельса про Російську імперію: «Росія є володар величезної кількості вкраденої власності, — тобто «пригнічених націй», пояснює Ленін, — яку їй доведеться віддати назад в день розрахунку»⁶².

Ленін підкреслював колонізаторський характер політичного, економічного, культурного та суспільного життя в Україні за часів Російської імперії та

⁵⁸ Кондратюк. Радянська Україна 20–30-х. С. 250.

⁵⁹ Історія України / Керівник авт. кол. Ю. Зайцев. Вид. 2-ге, зі змінами. Львів : Світ, 1998. С. 272–273.

⁶⁰ В. І. Ленін про Україну. У двох частинах. Київ : Вид-во політичної літ-ри України, 1969. Ч. 1. С. 670.

⁶¹ Там само. С. 431.

⁶² Дзюба І. Інтернаціоналізм чи русифікація. Мюнхен : Сучасність, 1968. С. 106.

визнавав, що і сьогодні, особливо у великих містах, існує сильний прошарок російського міщанства, що безнадійно далекий від того, щоб бути носієм комуністичного інтернаціоналізму, а є духовним спадкоємцем «десяти поколінь колонізаторів»⁶³. «Це російське міщанство почуває себе не дружнім гостем і не добрим приятелем народів, серед яких живе, а господарем становища й вищим елементом. Воно зневажливо ставиться до тих народів, серед яких опинилося»⁶⁴, — пише Ленін. Показово, що на момент впровадження політики українізації абсолютна більшість російських політичних вождів та культурних діячів були виховані на зневажливому, а то й ворожому ставленні до українців.

У 1920-х роках у культурному просторі й далі панували стереотипні репрезентації українців як простакуватих чи брутальних селян, «підвладних спалахам шаленого та ірраціонального націоналізму»⁶⁵. Досить згадати лише одну з найпопулярніших російських п'єс пореволюційних років «Дні Турбіних» (1926) і улюблений роман Сталіна «Біла Гвардія» (1925) — обидва сумнозвісних українофобських твори авторства М. Булгакова. Російський письменник змальовує національний рух в Україні як «прикре, але минуше колективне безумство, про яке швидко забудуть», а українських революціонерів-петлюревістів як «варварську, антисемітську й культурно зубожілу масу»⁶⁶. Диктатору та українофобу Сталіну не було рівних в політиці русифікації та колонізації України, а на XX з'їзді партії «вождь» шкодував, що «фізично не може вислати всіх українців на Сибір»⁶⁷.

Європейський інтелектуал і філософ Вальтер Беньямін, мандруючи радянською Росією, мав змогу відвідати у Москві 14 грудня 1926 р. сумнозвісну п'єсу «Дні Турбіних, в якій він не побачив нічого, окрім «абсолютно огидної провокації»⁶⁸. Булгаков, так само як і інші російські діячі,

⁶³ Там само. С. 87.

⁶⁴ Там само.

⁶⁵ Шкандрій. В обіймах імперії. С. 332.

⁶⁶ Там само.

⁶⁷ Дзюба. Інтернаціоналізм чи русифікація. С. 129.

⁶⁸ Шкандрій. В обіймах імперії. С. 336.

переживав екзистенційні страх і тривогу через українських націоналістів саме тому, що вони не вписувалися в традиційну імперську свідомість та загрожували «єдиній і неподільній» російській ідентичності. Як зазначає дослідник Мирослав Шкандрій: «Твори Булгакова про Україну можна вважати за спробу знову загнати джина в пляшку, реінтегрувавши тогочасні події до складу панівної й задовільної для нього культурної моделі»⁶⁹.

В Україні помітні зміни в національному складі партії почали відбуватись з 1925 р., коли Сталін доручив своєму повноважному представнику Лазарю Кагановичу відправитись в Україну для впровадження політики українізації та встановлення контролю над нею. До того ж моменту Комуністична партія України фактично складалась з росіян і євреїв, і тільки потім — з українців, які становили третю за численністю етнічну групу. Постать Кагановича була обрана не випадково, адже, на відміну від інших партійних керівників Е. Квірінга та Д. Лебедя, він не лише сам володів українською мовою, але й примушував до цього компартійне керівництво УСРР. Це лише доводить факт «показовості» і «поверхневості» українізації, яка насправді була скерована на русифікацію та асиміляцію української культури.

Одним із таких проявів російського шовінізму на державному рівні в УСРР стала псевдонаучна теорія «боротьби двох культур», яку запропонували партійні лідери України, зокрема її ініціатор другий секретар Д. Лебедя, у 20-х в спробі запобігти українізації. Симптоматично, що коріння теорії були закладені ще у ХІХ ст. російським політичним діячем і філософом Петро Струве, який зазначав: «“великорос” може бути культурним учасником національного життя й освіченою людиною, не розуміючи зовсім малоросійської мови, але “малорос”, який не опанував російської мови - анальфabet у національному й державному відношенні»⁷⁰. Прихильники цієї теорії розглядали українську культуру як відсталу, селянську, заперечували необхідність її розвитку. Зміст цієї теорії полягає в культурній і цивілізаційній

⁶⁹ Там само. С. 336–337.

⁷⁰ Парахіна М. Теорія "боротьби двох культур" — у пошуках російсько-українського історіографічного консенсусу (минуле і сучасне однієї концепції) // Український історичний збірник. 2012. Вип. 15. С. 303-316.

вищості Росії над «відсталюю, селянською» Україною, що мало призвести до поглинання української культури. І хоча офіційно цю теорію засудили на XII партійному з'їзді 1923 р., московське керівництво було впевнене в тому, що українці самі охоче будуть переходити під патронат «великого брата», який, на їх думку, беззаперечно мав вищу і прогресивнішу, «велику», культуру, а, отже, асиміляція «недолугих» українців мала відбуватись «гладенько і тихенько». У кінці 20-х цей розквіт української культури, її відродження починають згасати, Сталін повертається до імперської політики русифікації та розпочинає репресії проти українських діячів, української мови та власне української ідентичності: отож відродження протривало недовго.

Отже, як ми дослідили, наявний у 20-х роках курс на українізацію був по суті ширмою для колонізаторських і асиміляційних процесів, впроваджених більшовицькою верхівкою. Імперські амбіції, підкреслення вищості та богообраності російського народу лише сприяв комплексу неповноцінності та меншовартості українців⁷¹. Але більшість українських діячів усвідомлювали цю загрозу українській ідентичності та протестували проти одностороннього зображення національного руху і проти принизливого ставлення до мови й культурних символів. Повертаючись до нашої метафори «троянського коня», аналіз політики 20-х років показав, що вона призвела до непередбачуваних керівництвом компартії результатів і наслідків. 20-і роки позначені небувалим і вибуховим розвитком не тільки економічного сектору УСРР, але й мистецького українського «ренесансу», бурхливим і насиченим процесом пошуків модерної української національної ідентичності, гаслами «Геть від Москви» та цивілізаційним вибором «до Європи». Шукаючи шляхів утримання та утвердження влади, більшовики пішли на тимчасові поступки національному руху, таким чином, програма українізації збіглась у часі з політикою НЕПу, утворивши плідне підґрунтя для розквіту культури в Україні, попри імперіалістичні амбіції та українофобію політики компартії.

⁷¹ Демчук. Українська ідентичність. С. 231.

Політико-ідеологічний контекст культурних процесів 20-х років в Україні став вирішальними для утвердження модерного європейського шляху розвитку української культурної ідентичності.

РОЗДІЛ 2. Культурний процес модернізації в Україні 20-30 рр. ХХ ст.

Культурна епоха є моментом безпосередньої включеності в історичне буття, вона є екзистенційним переживанням сутності ідеології епохи.

С. Руденко

В українській історіографії за культуротворчим процесом 20-х років закріпилась усталена назва «Розстріляне Відродження» (Червоний ренесанс). І хоча передумови до «ренесансу» української культури були закладені в глибокому минулому, а період панування УНР (1917-1920 рр.) тільки посилив ці процеси, політика українізації своєю чергою стала потужним поштовхом до відродження національно-культурного руху після революційних років «виживання». В цей час в українській культурі відбувається бурхливий і плідний процес модернізації. Українські інтелектуали порушують питання майбутньої долі української ідентичності, шукають нові шляхи для її розвитку і ствердження, ведуть полеміку і дискусію щодо європеїзації української самосвідомості.

Український модернізм з'являється на зламі віків і пов'язується насамперед із кризою ідеології народництва, яка була способом теоретичного осмислення і критикою культури, культурним дискурсом. Його друга хвиля на початку ХХ ст. вже носить іншу проблематику і ставить перед собою інші завдання — це риторика естетизму, ніцшеанство, концепція боротьби поколінь, питання творця і натовпу, канону класиків, психологізму і жіночого питання. Наступною хвилею 20-х років стане, як називає його українська літературознавиця і письменниця Соломія Павличко, «захований» модернізм, адже він вже не міг в офіційному дискурсі відкрито заявляти про себе: «Слова

«модернізм» або «модерність» ніколи не звучали в позитивному сенсі, а все частіше асоціювалися з західним занепадом»⁷². Він зосередився на новій літературній ситуації між авангардом (антимодернізм) і неокласицизмом (консервативний європейський модернізм)⁷³. До цього додаються нові дискурси: інтелектуалізм, екзистенціалізм, ірраціоналізм, фрейдизм, психопатизм, сексуальність і дешифрування автора (автори як маски, тексти як шифри)⁷⁴. Ключовою культурологічною проблематикою для цього періоду постає бінарна опозиція «європеїзм — антиєвропеїзм», причому офіційний дискурс більшовиків за зрозумілими причинами був сповнений ненависті до модернізму і базувався на антиєвропеїзмі та антиінтелектуалізмі.

Варто зазначити специфіку проекту модернізації в українській культурі та здійснити аналіз його інтерпретацій і рецепцій провідними українськими культурними діячами. Паралельно ми проаналізуємо передумови та наслідки політики коренізації (українізації) та відповідно її згортання, яка мала прямий вплив на українське відродження, слугуючи одночасно його початком і кінцем.

2.1. Європеїзація української свідомості та ідентичності

Відтак не випадково творення повноцінної української культури, яке особливо активізувалося в добу модернізму, відбувається під лозунгами здобування втраченої «європейськості».

Тамара Гундарова

Український модернізм 20-х років мав низку особливостей, що утвердили його водночас на національному та загальноєвропейському ґрунті. В цей період були актуалізовані та порушені питання цивілізаційного вибору

⁷² Павличко С. Дискурс модернізму в українській літературі // Монографія. 2-ге вид., перероб. і доп. Київ : Либідь, 1999. С. 167.

⁷³ Там само.

⁷⁴ Там само.

українського народу: з Європою чи Росією рухатись у майбутнє? Чий культурно-ціннісний орієнтир нам ближче? Як не загубити своє коріння, а тільки посилити його, дати друге дихання своїй інтелектуальній і народній традиції? Цей турбулентний період культурфілософських роздумів мав вирішальне значення для трансформації української ідентичності в нову модерну ідентичність з європейською культурною парадигмою.

Аналіз українського модернізму видається неможливим без того, щоб не розглянути головну опозицію двох ідеологічно різних моделей модернізації — це народництво та власне модернізм. Ця опозиція цілком в культурологічній традиції сягає корінням Античності та є наслідком ідеологічного конфлікту традиції та новації, консервативного світогляду та прогресивного. Однак, конфлікт виявив, що народництво і модернізм мали потужний взаємовплив і обидва ставили спільну мету — формування та утвердження нової української ідентичності. Як зазначає Павличко, «Модерністи часто боялися власної модерності, тим часом народницька традиція постійно модернізувалася в межах своїх головних принципів. Народницька культура як традиційна, корінна, центральна, як символ самого українства впливала на мову теоретизування модерністів»⁷⁵. Почнімо аналіз з першого, адже народництво з його аксіологічною складовою українофільства був провідною ідейною течією XIX ст. Українофільство слугувало тією політичною ідеологією, що мала на меті, за визначенням українського історика Сергія Плохія, «деконструювати загальноросійську імперську традицію, вироблену впродовж XVIII століття, повернути собі внесок, зроблений до неї їхніми малоросійськими попередниками, і збудувати на цій основі окрему історію й ідентичність»⁷⁶. З цією ж метою українські інтелектуали розробляли ідеї окциденталізму.

Окциденталізм з'являється з другої половини XIX століття як оборонна реакція української самоідентичності на культурне зросійщення. Імпульсом

⁷⁵ Там само.

⁷⁶ Plochy S. *Unmaking Imperial Russia. Mykhajlo Hrushevsky and the Writing of Ukrainian History*. Toronto : University of Toronto, 2005. P. 20.

для окциденталізму була ностальгія української еліти за втраченим західноєвропейським макрокосмом, зв'язок з яким українська культура встановила після Хрещення Русі 988 р. та який втратила після поглинання Російською імперією. Українська культурологиня та літературознавиця Тамара Гундарова, досліджуючи модернізм, прийшла висновку, що український окциденталізм ґрунтується на ототожненні з образом іншої, західної культури і є невилучним складником розгортання української модерної національної самосвідомості⁷⁷. Окциденталіський міт був покликаний компенсувати українську самоідентичність та зорієнтувати її на повернення «західної», «європейської» ідентичності, «втраченої внаслідок тривалого перебування в просторі загальноросійської культурної свідомості»⁷⁸.

Народники романтизували народ з його автентичним модусом буття і світоглядом, народними звичаями та традиціями. Для них ідея злиття з народом, навернення до його культурно-історичних джерел була провідною культурологемою в конструюванні нової української ідентичності. В той час як дискурс модернізму ґрунтувався на антинародництві, індивідуалізмі, інтелектуалізмі, сучасному європеїзмі, фемінізмі та знятті культурних табу, деканонізації та формалізмі⁷⁹. Модернізм задає нові вектори розвитку української ідентичності, які заперечують ідеї народництва і відштовхуються від конкретних європейських культурно-історичних стилей: середньовічно-готична Європа («психологічна Європа» Хвильового), високий класицизм (неокласици), футуристична Європа (Михайль Семенко), елліністична Греція та імператорський Рим. Європа відіграє на той час роль культурної оази для розбудови української національної ідентичності. «Для новітньої української культурної самосвідомості Європа стає об'єктом бажання і втіленням ідеалу модерності. Український модернізм взагалі розбудовується довкола

⁷⁷ Гундарова Т. Проявлення слова. Дискурсія раннього українського модернізму. Київ : Критика, 2009. С. 59.

⁷⁸ Там само.

⁷⁹ Павличко С. Дискурс модернізму. С. 182–205.

європейської ідеї»⁸⁰, — пише Гундарова. Відповідно дискурс модернізму в Україні призводить до антиколоніальних, демократичних і ліберальних настроїв, що, своєю чергою, трансформує українську свідомість, повертає її до історичних і культурних витоків, аутентичного самоусвідомлення себе частиною Західної цивілізації. Як зауважує український письменник Микола Рябчук, «Україна мовби відчайдушно намагається переконати себе й цілий світ, що вона є “Європою”, а не “Росією”, не “Азією”»⁸¹.

Варто зазначити, що вже в десяти роки Київ перетворився на один з осередків бурхливого культурного процесу творення нової української ідентичності⁸². Київська інтелігенція втілювала нову культурну парадигму й естетику модерну на українському ґрунті. Віктор Петров був одним із багатьох представників українського зрілого модернізму. Як зауважує В. Агеєва: «У різний час його пов’язувала дружба і приязнь із Максимом Рильським, Миколою Зеровим, пізніше з Юрієм Шевельовим, Михайлом Брайчевським — і врешті-решт ми простежуємо причетність цього митця до багатьох важливих подій у вітчизняній культурі ХХ століття»⁸³. Нове творче покоління десятих років відзначилось, як це зазвичай і відбувається при зміні маятника культури, конфліктом поколінь, розривом із традицією, бунтарством, відвертим епатажем і нехтуванням здобутків попередників. У поетичному кафе «ХЛІАМ»⁸⁴ в підвалі готелю «Континенталь» на Миколаївській утворився осередок модерного руху. Водночас з’являється літературний гурток «антропофагів», заснований гімназистом Максимом Рильським. У статті про свого сучасника Рильського Петров пише: «...поклавши радість свою в тому, щоб дратувати філістерське суспільство, й свою гордість, щоб здаватись одіозним, він запропонував у свій час гуртку літер/атурної/ молоді м. Києва

⁸⁰ Гундарова. Проявлення Слова. С. 61.

⁸¹ Рябчук М. Дилеми українського Фауста: громадянське суспільство і «розбудова держави». Київ : Критика, 2000. С. 108.

⁸² Агеєва В. Поетика парадокса. Інтелектуальна проза Віктора Петрова-Домонтовича. Київ : Факт, 2006. С. 18.

⁸³ Там само. С. 13.

⁸⁴ «ХЛІАМ» — аббревіатура «Художники, Літератори, Артисти, Музиканти».

назватись антропофагами»⁸⁵. «Іронія, парадокс, скепсис, гра з офіціозом, з усталеним каноном, зверхня відстороненість від ідеологічної злоби дня загалом притаманні цьому колу. Десь принаймні від середини двадцятих вони мусять пристосовуватися до співіснування з переможцями — тож іронічна дистанція визначала їхню неприналежність до сучасності»⁸⁶ — описує київських модерністів В. Агеєва. Це покоління обрало для себе нову репрезентативну і рецепційну модель української ідентичності, відмовившись від народницької ідеології (яку ще свого часу критикувала Леся Українка) і відмежувавшись від раннього модернізму, вони взяли «курс на Європу». Ця проблема знайшла свій відбиток у доробку Петрова-Бера: для нього відхід від народництва — це не лише завдання, а необхідна передумова модернізації всієї української культури. Народництво для неокласиків було вузьким шляхом до регіоналізму й провінціалізму. Вже ранні модерністи, такі як «молодомузівці» і «хатяни» порушували проблематику української ідентичності через кризу ідеології українофільства і народництва. Як зауважує дослідник В. Моренець, народництво значило «частковий випадок позитивізму», «реанімований позитивною філософією дух просвітництва», що «під інтелектуальним пресом доби “шаблону і звичайності”, серійного виробництва і “субкультури мас” саме й набув того неприйняттого, утилітарного вигляду, що проти нього повстала естетична свідомість модернізму»⁸⁷.

Українську національну революцію покоління Петрова сприйняло як власне свою культурну революцію, як вивільнення потенціалу для розвитку нової української культури, та найголовніше — як можливість творення модерної національної культури. У свій «мурівський» період Петров-Бер аналізує відмінності програм неокласиків і ранніх модерністів і доходить висновку: неокласики «змагалися проти регіоналізму, проти провінціальності

⁸⁵ Агеєва. Поетика парадокса. С. 18.

⁸⁶ Там само. С. 20.

⁸⁷ Моренець В. Національні шляхи поетичного модерну першої половини ХХ ст.: Україна і Польща. Київ : Основи, 2002. С. 50–51.

української літератури, проти народництва і проти спроб його плужанської реставрації»⁸⁸ і що «проблема Готфрида Келера», „проблема регіоналізму“, є такою ж властивою проблемою української літератури, як і німецької»⁸⁹. У статті «Антинародництво» вчений розвиває і поглиблює свою думку: народництво було проміжним переднаціональним етапом, в той час, як антинародництво 20-х рр. репрезентує етап становлення українського народу як нації⁹⁰. Суголосним є і висновок С. Павличко, яка означила цей новий етап «моментом зрілості» для українців⁹¹. Європеїзм не тільки дає альтернативу національній традиції, але і слугує ліками на рідне «шароваристо-гопачне» гаркун-задунайство — вторинність і колоніальність української культури⁹². На жаль, і цей дискурс становлення національної культурної ідентичності був гвалтовно перерваний більшовиками. Зауваження Петрова щодо літературного процесу цілком співвідносяться із загальним ландшафтом української культури під гнітом комуністичної партії: «З українською літературою большевизм покінчив раніш, ніж вона встигла в галузі прози дати такі ж зрілі творчо завершені плоди, як в поезії»⁹³. Отож проблема регіоналізму та розриву традицій у зрілих модерністів постала ще гостріше, ніж у модерністів-декадентів на рубежі століть (*fin de siècle*) через проблему національного руху і репресивну машину більшовиків.

Іншим важливим моментом модернізації та європеїзації української ідентичності 20-х років стала поява нового типу інтелектуала в Україні. Його характерними рисами стали: відмова від утилітаризму у творчості, нав'язаному «Спілкою»; пріоритет загальнолюдського й національного над класовим і партійним; обізнаність у світовій і національній культурі, шанобливе ставлення до них; увага і толерантність до нових явищ в культурі;

⁸⁸ Петров В. Микола Зеров та Іван Франко // Рідне слово. Мюнхен; Карльсфельд, 1946. Ч. 6. С. 33.

⁸⁹ Агеєва. Поетика парадокса. С. 115.

⁹⁰ Петров В. Антинародництво // Петров В. Розвідки : у 3 т. / Упор., автор передмови та приміток В. Брюховецький. Київ : Темпора, 2013. Т. 2. С. 962.

⁹¹ Агеєва. Поетика парадокса. С. 112.

⁹² Там само. С. 108.

⁹³ Петров. Українські культурні діячі. С. 38.

прагнення розвивати українське в контексті європейського розвитку; самовимогливість і самовдосконалення; повна свобода творчої конкуренції⁹⁴. Згуртованість інтелектуалів на пряму впливає на національну об'єднаність, яка складається зі спільної культури, уявлень і спогадів про минуле. Американський історик Бенедикт Андерсон пише про здатність долати забуття як про одну з основоположних рис нації⁹⁵. Інший відомий дослідник націоналізму Ентоні Д. Сміт виокремлює націю як групу «члени якої плекають спільні міфи, спогади, символи, вартості і традиції, створюють і поширюють характерну публічну культуру й дотримуються спільних вартостей і спільних законів»⁹⁶. Ми цілком погоджуємось з думкою Петрова про те, що саме здобутки культурного і національного будівництва епохи УНР зумовили, в тому числі й українізацію державного апарату УРСР, будши «послідовним висновком з визнання завоювання культурно-національних позицій, здобутих українською інтелігенцією за попередні роки»⁹⁷. Більшовики були змушені на деякий час відмовитися від терористичних методів винищення української інтелігенції.

На теренах України починає діяти 40 літературно-художніх організацій, які об'єднували письменників і художників, музикантів і акторів⁹⁸. Але найбільшого поштовху до розвитку отримала саме українська література. «У період модернізму європеїзація стає в Україні бажаним ідеалом, але водночас і джерелом фрустрації»⁹⁹, — зазначає Гундарова. Літературний розвиток репрезентується різними стильовими угрупованнями, такими як «Гарт», «ВАПЛІТЕ», «Ланка — МАРС», «Нова генерація» і неокласиків. Запускаються потужні культуротворчі процеси модернізації. Як зазначає Павличко, «модернізація й радикалізація політичної думки служила тлом і

⁹⁴ Цеков Ю. Ренесансова особистість в українському письменстві 20-х років // Слово і час. 1994. 2. С. 14.

⁹⁵ Anderson B. *Imagined Communities : Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*. New York : VERSO, 2003. P. 1–37.

⁹⁶ Агеева. За лаштунками імперії. С. 16.

⁹⁷ Петров. Розвідки. Т. 2. С. 632.

⁹⁸ Даниленко В., Касьянов Г., Кульчицький С. *Сталінізм на Україні*. Київ : Либідь, 1991. С. 326.

⁹⁹ Гундарова. *Проявлення Слова*. С. 62.

необхідною умовою модернізації естетичної думки й самого дискурсу»¹⁰⁰. За 20-ті роки українським письменникам вдалось створити новаторську розмаїту та багату літературу, що відобразилось в феномені «літературної дискусії» 1925—1928 рр., у ході якої почали з'являтися прямі натяки на критику російського шовінізму. Дискусія, як зазначає літературознавиця В. Агеєва, відобразила пошуки «не лише шляхів розвитку української літератури, а швидше, можливостей переборення колоніальної залежності, причому і в культурній, і у власне політичній сфері»¹⁰¹. Зокрема, український письменник Микола Куліш свою драматичну трилогію «Мина Мазайло» (1927), «Народний Малахій» (1928) і «Патетична соната» (1931) присвятив саме проблематиці гегемонії та імперіалістичної спадщини Росії в Україні, актуалізуючи антиколоніальний дискурс. Наголосимо вслід за Петровим, що розквітом культурного будівництва на наступному етапі (1924-1929), український народ зобов'язаний самовідданій праці українських інтелігентів у період 1918-1923¹⁰².

Отже, дискурс модернізму виник як антитеза до дискурсу народництва. Український модернізм з окцидентальним мітом переорієнтовує українську культуру на європейський макрокосм, наштовхує на пошуки «втраченої» Європи, стимулює антиколоніальні настрої серед інтелектуальної еліти України. Орієнтація на європейський стиль, співвіднесення і зіставлення себе Європейською цивілізацією стає першою умовою створення модерної української нації, а, отже, і нової модерної ідентичності. Але слід пам'ятати, що за цим «ренесансом» стояло своє «середньовіччя», і навіть в умовах голоду, репресій, тифу та розстрілів українська інтелігенція ані на мить не припиняла своєї культурницької діяльності.

Наразі варто розглянути окремі потужні голоси української інтелектуальної та творчої еліти, що стояли на засадах створення модерної української

¹⁰⁰ Павличко. Дискурс модернізму. С. 127.

¹⁰¹ Агеєва. Поетика парадокса. С. 108.

¹⁰² Петров. Розвідки. Т.2. С. 629.

ідентичності, спираючись на європейську традицію.

2.2. Голоси Розстріляного відродження: на захисті української культурної ідентичності

*Попри всі труднощі недержавного існування національна ідея
продовжувала жити.*

Оксана Забужко

Модернізм 20-х років, НЕП та українізація сукупно утворюють культурно сприятливі умови для становлення нової української інтелігенції: починають сміливо і рішуче лунає українські голоси.

Серед них один із найяскравіших представників свого покоління — Микола Хвильовий (1893–1933), поет і письменник, революціонер і жертва Розстріляного Відродження, центральна постать «літературної дискусії» 1925 – 1928 років, автор ідейного гасла «Геть від Москви!» — «Дайош Європу!». Його творчість мала велике значення не тільки для розвитку української літератури, але і для вираження нової української ідентичності ХХ ст. Українська ідентичність і культура в цілому для Хвильового пролягає через шлях до Європи: «Без "Європи", поза Європою він не мислив собі "українського відродження"»¹⁰³, — згадує Петров. Хвильовий плідно розмірковував над українським цивілізаційним вибором і висунув нову тезу про «психологічну Європу», яка ішла всупереч більшовицькій ідеології. «Психологічна Європа» уособлювала для нього "європейського інтелігента", духовні скарби та надбання багатвікової культури. Він пише: «Європа — це досвід багатьох віків. Це не та Європа, що її Шпенглер оголосив «на закаті». Не та, що гниє, до якої вся наша ненависть. Це — Європа грандіозної цивілізації, Європа — Гете, Дарвіна, Байрона, Ньютона, Маркса і т.д., і т.п.»¹⁰⁴. Причому ваплітянський лідер не виокремлював в історії Європи якусь одну

¹⁰³ Петров. Українські культурні діячі. С. 21.

¹⁰⁴ Хвильовий М. Твори в двох томах. Київ : Дніпро, 1991. Т. 2. С. 426.

епоху, стиль, традицію: «Ви питаєте, яка Європа? Беріть яку захочете: «минулу — сучасну, буржуазну — пролетарську, вічну — мінливу». /.../ Тут ми, нарешті, стикаємось з ідеалом громадської людини, яка в своїй біологічній, ясніш психо-фізіологічній, основі вдосконалювалась протягом багатьох віків і є власністю всіх класів»¹⁰⁵ — узагальнює свої рефлексії Хвильовий.

В «Думках проти течії» письменник наголошує: «Психологічна Європа — ось та Європа, що на неї ми мусимо орієнтуватися!.. Саме вона й виведе наше мистецтво на великий і радісний тракт до світової мети»¹⁰⁶. І далі він пояснює зміст своєї дефініції: «Психологічна категорія є жива людина з мислями, з волею, з хистами. Жива людина є громадське життя. Клясичний тип громадської людини вироблено Заходом... Отже, не можна мислити соціального критерія без психологічної Європи»¹⁰⁷. Для Хвильового немислимо була та матеріальна і духовна деградація, яку впроваджували більшовики, він прагнув культурного піднесення і захищав «людину», спостерігає за цілковитим знищенням всього людського¹⁰⁸.

За визначенням Петрова, Хвильовий проповідував те, що заперечувала партія¹⁰⁹, його «Думки проти течії» насправді відштовхувались від «протилежного»: замість "матеріальної бази" психологічна категорія, замість "маси" індивідуальна особа, замість "пролетаріату" інтелігент, замість "партії" "громадська людина" західного типу, нарешті, замість масовізму — олімпійство (елітарність). Погляди Хвильового так само, як решти український модерністів, кардинально суперечили провідній ідеологічній лінії партії: «Поряд з апологією насильства антиєвропеїзм був компонентом загального офіційного дискурсу часу. Всякий ... заклик орієнтації на Європу вже в 1925 р. звучав настільки радикально, що його сприймалося як замах на

¹⁰⁵ Агеєва. Поетика парадокса. С. 108.

¹⁰⁶ Хвильовий М. Думки проти течії : памфлети. Харків : Державне видавництво України, 1926. С. 46.

¹⁰⁷ Там само. С. 44.

¹⁰⁸ Петров. Українські культурні діячі. С. 28.

¹⁰⁹ Там само. С. 26.

саму революцію. ... все мало на собі печать зневаги й підозрливості щодо Європи й часто межувало з неприкритою ненавистю» — пише Павличко¹¹⁰.

Хвильовий іде ще далі та викриває регресивність російської історії, яка розбещувала й викривлювала свідомість лібералів і революціонерів, що співвідносили себе з «російської великої культурою»: «В сьогоднішній російській етнографічній романтиці та сама ідеалізація минулих Разіних і Пугачових зливається з почуттям «расейського» патріотизму, з неясними мріями про майбутнє. Далі цього йти не можна. Треба шукати нової дороги. Велика російська література дійшла своєї межі та зупинилась на роздоріжжі»¹¹¹. Письменник наголошує на потребі критики та відкидання колоніальних міфів, продукованих Москвою, і відмові від російської літератури, яка є осередком імперської ментальності та свідомості, що насаджує комплекси меншовартості українцям, нівечить українську ідентичність і культуру загалом. Зрештою, на думку М. Шкандрія, більшовизм був привабливими для росіян «як могутня російська збройна сила, що має намір зберегти територіальну цілість колишньої імперії»¹¹². Іронія історії полягала в тому, що самі українці, починаючи з Феофана Прокоповича і закінчуючи Миколою Гоголем, часто брали активну участь у створенні російського великодержавного міфу, який ставав зброєю в руках росіян проти української нації. Відродження України та створення новітньої нації, на думку Хвильового, мало початись з формування антиімперської свідомості, з «прагнення пригадати свою історію і сформувати свою ідентичність перед лицем минулих завоювань»¹¹³.

Українське відродження скінчилось разом із самогубством Хвильового в 1933 році, яке стало знаком протесту проти розпочатих владою репресій і символом краху ідеї українського націонал-комунізму: більшовизм оприядив свою руїницьку суть. Побачивши на власні очі наслідки трагедії Голодомору,

¹¹⁰ Павличко. Дискурс модернізму. С. 205.

¹¹¹ Хвильовий. Твори в двох томах. Т. 2. С. 602.

¹¹² Шкандрій. В обіймах імперії. С. 333.

¹¹³ Там само. С. 352.

втомившись від атмосфери просякнутої страхом і цькуванням та переживши арешт свого друга-однодумця Михайла Ялового, Хвильовий не витримує напруги та застрелює себе в кабінеті будинку «Слово» в Харкові¹¹⁴.

Ще один український голос без якого неможливо уявити літературну дискусію 20-х років і український модернізм як такий — це голос Миколи Зерова (1890–1937), поета і письменника, літературознавця і поліглота¹¹⁵, лідера «неокласиків» і найближчого друга Петрова. Саме з неокласиками пов'язане та переплетене життя та творчість В. Петрова, тож на діяльності цього угруповання варто зупинитися детальніше.

Зеров — це самобутня та непересічна постать в історії української культури, яка зуміла зберегти вірність своїм принципам та ідеалам, не дивлячись на революційну хвилю, тиск влади та перебування в таборах ГУЛАГу. За цю вірність письменнику довелось заплатити власним життям, ставши однією з багатьох жертв «Розстріляного відродження»: червона влада таки не залишила йому права ані на свободу творчості, ані на саме життя.

В 1926 році Червневий пленум ЦК КП(б)У дав постановив заборонити творчість неокласиків, в першу чергу — літературну та критичну діяльність Зерова; але вже в 1930 р. із початком процесу СВУ закінчилось відносно спокійне життя поета та представників української інтелігенції. З 1933 року мовчання теж стає розкішшю, влада вимагає рішучих самокритичних заяв і публічного каяття. В 1935 році Зеров був заарештований, звинувачений в контрреволюційній терористичній націоналістичній діяльності, засланий і розстріляний в таборі у Сандармох (Росія). І, навіть перебуваючи там, «на самому дні більшовицького пекла», Зеров лишався вірний собі: працював над перекладом Вергілієвої "Енеїди". Петров, найближчий друг і однодумець Зерова, писав: «Коли Зеров після арешту, під час слідства, сидячи в камерах чека, знаходив у собі духовну силу продовжувати перекладати Вергілієву

¹¹⁴ Твори та ім'я Хвильового залишалися забороненими аж до останніх років існування тоталітарного режиму в Україні.

¹¹⁵ Микола Зеров володів 20 мовами.

«Енеїду», — це був героїзм. Сонети Зерова - це виграний бій. Це — Крути, що кінчилися перемогою»¹¹⁶. Лисяк-Рудницький зазначає, що «якщо шукатимемо за постанню, яка символізувала б собою український гін до культури, то не можна поминути Миколи Зерова». Він уособлює і «тихий героїзм культурника», і впевнену волю до класичної європейської освіти, і наполегливу боротьбу за європеїзацію культурного життя України, і безкомпромісну мужність на полі бою¹¹⁷. «Якщо українська інтелігенція має існувати, тоді мусить вона зберегти в собі оцю зеровську гарячу й творчу любов до духового ідеалу, до чистої науки й до чистого мистецтва, до всього, що правдиве й прекрасне»¹¹⁸ — підсумовує Лисяк-Рудницький.

І хоча питання класифікації об'єднання (гуртка) неокласиків і самоназва досі проблематичне, не викликає сумнівів єдність їхнього дискурсу, спільного бачення вектора розвитку української культури. До кола неокласиків на чолі із Зеровим належали В. Петров, П. Филипович, М. Драй-Хмара, М. Рильський, О. Бургардт. За визначенням самого Петрова, це було скоріше дружнім, вузьким і замкненим в собі колом поетів групи «неокласиків»; Миколі Зерову письменник виділив роль справжнього метра не тільки для неокласиків, але й для письменників, які належали до інших, іноді й протилежних літературних угруповань¹¹⁹. «Його думка і його естетична оцінка були авторитетні не тільки для поетів. Ця авторитетність його естетичного присуду й робила його метром, визначала його становище в українському письменникові як лідера, або, ... трибуна»¹²⁰, — пише Петров. Естетичний смак Зерова та неокласиків спирався на класичні ідеали Античної Греції та Риму. В цій естетиці відкидається і сентименталізм романтиків-народників, і революційний авангардизм футуристів, і заангажований соціалізм комуністів. Натомість українська інтелігенція, зачарована європейською високою культурою, обертає свій погляд на глибоке минуле, до колиски європейської цивілізації — античного

¹¹⁶ Петров. Розвідки. Т. 2. С. 620.

¹¹⁷ Лисяк-Рудницький. Історичні есе. Т. 2. С. 407.

¹¹⁸ Там само.

¹¹⁹ Петров. Розвідки. Т. 2. С. 611.

¹²⁰ Там само.

світу. В античній культурі, філософії та естетиці вони віднаходять життєтворчі та життєздатні сили протистояти пролетарській ідеології та радянській цензурі.

Неокласики багато перейняли у свій *modus vivendi* від стоїків: мужність (*virtue*) і суворість (*severitas*) замість страху і боягузтва, відчуття самоповаги (*observantia, honor*) та гідності (*dignitas*) замість сервілізму та пристосуванства. Неокласики несвідомо вибудовували древнегрецький ідеал *humanitas* — гуманістичних цінностей, індивідуального розвитку та розкриття особистості, тим самим вони тримаються осторонь від колективістського «духу часу» (*Zeitgeist*) нової соцреалістичної епохи.

В дискурсі модернізму неокласики постають втіленням філософії консервативної модернізації. Павличко, досліджуючи цей феномен, прийшла висновку, що неприйняття «модернізму» в неокласиків «співмірне з неприйняттям народництва, його критичних принципів та вироблених на їхній основі канонів»¹²¹. Неокласичний варіант модернізму — це іронічний скепсис, інтелектуальна мовна гра, відродження античного канону, повернення до джерел, які є поза межами національної традиції, врешті, це поєднання модернізації культури «з колосальним культурним консерватизмом»¹²². Це свідомо установка «проти течії»: в епоху футуристичних експериментів вони звертаються у своїй творчості до «старих», класичних форм: сонет, рондо, терцини, елегійний дистих, гекзаметр, александрійський вірш.

Отже, дискурс модернізму, активізований та посилений процесами українізації та нової економічної політики (НЕП), постав наріжним каменем культотворчого процесу в Україні 20-х. Він актуалізував стрижневе для української історіософії питання: з Європою чи з Росією? Коло неокласиків запропонували власну модель української ідентичності, орієнтованої на багатовікову європейську традицію. Інтелектуальна думка розвивалась під

¹²¹ Павличко. Дискурс модернізму. С. 191.

¹²² Там само.

впливом одночасно європейського модернізму та революції 1917 року, що спричинило певну диференціацію української інтелігенції, але єдиним спільним залишалась мета — створення та утвердження нової української культурної ідентичності із розвинутою національною самосвідомістю. Засадничий для формування нової української ідентичності процес духовного ренесансу 20-х був гвалтовно й штучно перерваний більшовицькою владою, що запровадила низку терористичних та насильницьких дій по зупиненню та винищенню діяльності української творчої інтелігенції.

2.3. Елітоцид: червоний терор проти української інтелігенції

Покосом падав цвіт української інтелігенції.

І. Лисяк-Рудницький

Українізація, як вже було зазначено, запустила культурний рух опору, пробудила українську ідентичність. Прагнучи опанувати український рух впровадженням програми коренізації, компартія натомість «почала втрачати контроль над дискурсом»¹²³. Відповідно більшовицьке керівництво починає діяти рішуче в протилежному напрямку. Вони згортають українізацію, а разом з нею — український культурний рух як такий. Українська інтелігенція як голос і сумління нації перетворюється на головну мішень радянських репресій. «Упродовж ХХ століття вітчизняні інтелектуали розробляли багато так чи так успішних стратегій співіснування з переможцями та протистояння їхній культурній експансії»¹²⁴ — пише В. Агеєва. Але накладання українізації на унерівські здобутки (академічні інституції, освіта й засоби масової інформації рідною мовою¹²⁵) справило вибуховий ефект на розвиток української культури та утвердження української ідентичності. За

¹²³ Шкандрій. В обіймах імперії. С. 338.

¹²⁴ Агеєва. За лаштунками імперії. С. 20.

¹²⁵ Там само.

визначенням Петрова, у 20-ті роки український народ став дозрілим, «щоб самому в цій своїй суцільності стати й бути інтелігенцією»¹²⁶. Московське керівництво на чолі зі Сталіном вдалось до «безпрецедентно жорстоких засобів, аби не допустити національного відродження у культурі та політиці та переламати ситуацію на свою користь. Інтелектуальні полеміки завершувалися в судах і тюремних камерах»¹²⁷. Національне відродження 20-х років, таким чином, було приречено перетворитися «Розстріляним відродженням».

Політика згортання, суть якої полягала зі зачистки проукраїнських елементів опору, розпочалась із сумнозвісного процесу СВУ¹²⁸, який послугував своєрідним спусковим гачком майбутніх масових репресій. За спогадами Петров, вигаданий енкаведистами процесу «СВУ не існувало, але існувала українська інтелігенція і вона підлягала ліквідації»¹²⁹. Письменник аналізує інструкцію вже загаданого вище Лациса, згідно з якою справа не йшла ані про слова, ані про дії, натомість «ліквідації» підлягали люди незалежно від фактів їхньої антирадянської діяльності. Він додає від себе: «Більшовики запроваджували в життя нову форму, коли людину засуджували за слова, ніколи не сказані, і за дії, ніколи не зроблені»¹³⁰, а СВУ став першою спробою такого нового формату процесу «поза юрисдикцією». В цьому форматі людина засуджена владою не мала жодного шансу на перемогу та опинялась у стані тотального оточення.

Новоутворена тоталітарна держава під гаслами «Не виховавши інтернаціоналіста, не побудуємо соціалізму!»¹³¹ винесла смертний присуд вихованій «українською ідеєю» інтелігенції. Як зазначає українська письменниця і публіцистка, Оксана Забужко, «це покоління здатне було вже

¹²⁶ Петров. Розвідки. Т. 2. С. 618.

¹²⁷ Агеева. За лаштунками імперії. С. 20.

¹²⁸ "СПІЛКА ВИЗВОЛЕННЯ УКРАЇНИ" ("СВУ") — міфічна "контрреволюційна організація", що нібито існувала в УСРР з 1926 і об'єднувала навколо себе антирадянські елементи.

¹²⁹ Петров. Розвідки. Т. 2. С. 634.

¹³⁰ Там само.

¹³¹ В оригіналі: «Не воспитаю интернационалиста, не построим социализма!».

на автентично українському культурному ґрунті ставити питання про «європеїзацію» психологічної домінанти українства (М. Хвильовий, В. Юринець), про перехід до національного само-владдя, само-діяльності, само-певності»¹³².

З початком червоного терору 30-х років українська інтелігенція або втрачає свій голос або віддає своє життя за немовчання. «Білі руки чи високошкільний диплом були вистачальною причиною, щоб відправити людину на той світ»¹³³ — пише Лисяк-Рудницький. Розпочата комуністами політика знищення українських культурних діячів впроваджувались під виглядом боротьби з контрреволюційними, буржуазними та націоналістичними елементами. Українська ідентичність самим лише фактом свого існування вже підлягала ліквідації, при цьому російський шовінізм залишався поза увагою більшовицької верхівки¹³⁴ — його якраз за буржуазний і націоналістичний ухил не вважали. «Подібні акценти притаманні не лише для верхівки компартійного і державного керівництва, але й для нижчих чинів і самих представників прорадянськи налаштованої інтелігенції»¹³⁵ — зазначає Д. Бачинський.

Наведений портрет взаємин радянської влади з українською інтелігенцією зберігався аж до самого розпаду СРСР, із невеликою зміною політичної кон'юнктури під час «хрущовської відлиги»¹³⁶. Історик Лисяк-Рудницький підкреслює, що політика більшовиків проти інтелігенції можна коротко схарактеризувати як «послідовне змагання до повного підкорення. Цього напрямку дотримувалися більшовики незмінно за всі роки свого панування, хоч декілька разів міняли свою тактику»¹³⁷. Забужко влучно схарактеризувала

¹³² Забужко О. Філософія української ідеї та європейський контекст: франківський період. Київ : Наукова думка, 1992. С. 116.

¹³³ Лисяк-Рудницький. Історичні есе. Т. 2. С. 400.

¹³⁴ Бачинський Д. Інтелігенція в українізаційних процесах 1920-х – поч. 30-х рр.: історіографія питання // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. 2007. Вип. 12. С. 310.

¹³⁵ Там само.

¹³⁶ Тоді “українізація” почала з'являтися в працях українських радянських авторів, і навіть позитивно оцінюватись. Одним з перших таких досліджень стала монографія О. Слуцького “Радянське і культурне будівництво на Україні в перші роки боротьби за соціалістичну індустріалізацію країни (1926 – 1929 рр.).

¹³⁷ Лисяк-Рудницький. Історичні есе. Т. 2. С. 400.

цей процес як елітоцид¹³⁸, тобто навмисне винищування національної та інтелектуальної еліти України російською владою. «Усі вони, представники української інтелігенції, кінчали однаково: раптовим зривом, падінням, знищенням, катастрофою, життям, оберненим в одчай, безнадійність, голод, вигнання, і, зрештою, смертю, що приходила як порятунок»¹³⁹ — згадує Петров. «Фантастичність жахливої доби ставить на реальний ґрунт факт цілковитого винищення всіх українських письменників»¹⁴⁰, — зауважує дослідник С. Кокот. Новий голова уряду УРСР Г. Петровський у своїх україномовних промовах закликав до нових репресій проти української інтелігенції. Таким чином, з 1933 р. починається нова хвиля репресій, що «триває без перерви, все наростаючи, до 1938 р., і далеко перевищує своїм обсягом кількість жертв серед української інтелігенції на попередньому етапі (1929-1934)»¹⁴¹. Вважаємо доречним процитувати тут вірш із циклу «Прокляті роки» одного з поетів «п'ятірного грона»¹⁴² Юрія Клена:

Тож ревно помолімося за всіх,
 Кого сувора доля не пригорне,
 Хто не зазна ні радості, ні втіх,
 За всіх, кого нещадно чавлять жорна,
 Кому завмер у горлі криком сміх,
 Чиї неясні дні, як ночі, чорні.
 Ти, Боже, їх у темряві не кинь,
 Благослови ім шлях серед пустинь¹⁴³.

Показово, що вже у працях Леніна знаходимо прямий заклик до насильницьких дій: забезпечити «винищення та знешкодження паразитів (багатих і шахраїв, тухтіїв і істеричок від інтелігенції)», а також «очищення

¹³⁸ Забужко О. Найдовша подорож. Київ : Комора, 2024. С. 41.

¹³⁹ Петров. Розвідки. Т. 2. С. 640.

¹⁴⁰ Там само.

¹⁴¹ Там само.

¹⁴² Це друга назва для гурта неокласиків за кількістю його членів-поетів: Микола Зеров, Максим Рильський, Павло Филипович, Михайло Драй-Хмара, Освальд Бурггардт (Юрій Клен).

¹⁴³ Клен Ю. Прокляті роки. Львів : Українське видавництво, 1943. С. 37.

(очистки) землі російської від будь-яких шкідливих комах (sic), від бліх — шахраїв, від клопів — багатих тощо»¹⁴⁴. Як влучно зазначено в історичній монографії В. Греченко та О. Ярмиша, партійна сірість мала придушити непартійну геніальність¹⁴⁵, якщо ще лаконічніше, то словами самих комуністів «Дологой грамотных!»¹⁴⁶. У записках секретаря Д. Лебеда знаходимо показове для загальної лінії політики КП(б)У висловлювання щодо питання «старої» української інтелігенції: «класове протистояння в республіці йде по лінії боротьби не тільки з буржуазією і куркульством, а й із хоча і незначною, але все ж таки достатньо пов'язаною між собою інтелігенцією петлюрівсько-винниченківської формації»¹⁴⁷. Під останнім визначенням розумілась вся інтелігенція України, що працювала і викладала. Щоб прискорити процес підкорення професури, комуністи ввели в кожному університеті посаду політичного комісара, яку займав, як правило, студент-комуніст, що мав «майже диктаторську владу» та здійснював ідеологічний контроль¹⁴⁸. Як зазначає очевидець цих подій В. Петров: «Сотнями й тисячами гинули від чекістських куль за свій народ представники української інтелігенції»¹⁴⁹.

Розмірковуючи над логікою більшовицької влади, Петров стверджує, що вона шукала способи для ствердження в негації, запереченні, знищенні¹⁵⁰. Він пише: ««Вінниця» й «Катинь» були не випадками, а правилом в системі державного урядування Советів. Масові розстріли ставали ознакою часу»¹⁵¹. Терор і політика зробилися синонімами. «У страшному нищівному шалі зустрічалася темна, тупа злоба кримінальних злочинців та всякого суспільного шумовиння проти всього, що тільки було освічене і заможне, із свідомо вирахованою думкою Леніна та його товаришів про те, що для утривалення радянського режиму потрібно зламати інтелігенцію»¹⁵² — коментує ці трагічні

¹⁴⁴ Єрмоленко. Плинні ідеології. С. 383.

¹⁴⁵ Греченко, Ярмиш. Україна у добу «раннього» тоталітаризму. С. 55.

¹⁴⁶ Лисяк-Рудницький. Історичні есе. Т. 2. С. 400.

¹⁴⁷ Греченко, Ярмиш. Україна у добу «раннього» тоталітаризму. С. 52.

¹⁴⁸ Там само.

¹⁴⁹ Петров. Розвідки. Т. 2. С. 629.

¹⁵⁰ Там само. С. 640.

¹⁵¹ Там само.

¹⁵² Лисяк-Рудницький. Історичні есе. Т. 2. С. 400.

події Лисяк-Рудницький. Понині невідомі точні дані щодо кількості репресованих українських культурних діячів у часи сталінських репресій — за деякими даними, це число сягало 30 000 осіб лише у період «Розстріляного Відродження». За одну лише ніч на 19 травня 1938 року у Києві чекісти розстріляли 563 людини. За інформацією Українського інституту національної пам'яті, в період Великого терору (1937–1938), тобто за один рік, на території Української РСР, було засуджено 198 918 осіб, з яких близько двох третин — до розстрілу¹⁵³. Ще раніше в 1932–1933 роках, які отримали потім назву «Голодомор», Сталін запровадив штучний голод в Україні, що призвело до геноциду українського народу: за підсумками Всесвітній конгрес дослідників Голодомору-геноциду українців кількість жертв становить 10,5 мільйонів, з них 4 мільйона дітей¹⁵⁴.

Отже, наслідки червоного терору 30-х для українського народу важко переоцінити. Одним махом було винищено майже всю інтелігенцію — і «стару», уенерівську, і «нову» вже комуністичну. Репресії гвалтовно й штучно перервали органічний розвиток українського культурного Відродження, визрівання української національної та культурної ідентичності, ретрансляцію історичної колективної пам'яті, забравши життя десятки та сотні тисяч українських життів — одних із найкращих і найосвіченіших представників нації. Більшовики усвідомлювали, що існування інтелігенції становить екзистенційну загрозу для їхнього режиму, адже комуністична ідеологія і незалежний людський розум взаємозаперечні.

¹⁵³ «5 серпня — День пам'яті жертв Великого терору 1937–1938 років». URL : <https://armyinform.com.ua/2022/08/05/5-serpnya-den-pamyati-zhertv-velykogo-teroru-1937%E2%88%921938-rokiv/> (дата звернення 19.05.24)

¹⁵⁴ Всесвітній конгрес дослідників Голодомору-геноциду українців «Непокарані геноциди - повторюються!». URL : https://umoloda.kyiv.ua/number/0/2006/179422#google_vignette (дата звернення 19.05.24)

РОЗДІЛ 3. Віктор Петров: життя як гра та творення нової культурної ідентичності

Люди здійснюють історію власними руками за обставин, які вони не обирають.

С. Голл

Віктор Платонович Петров (псевдоніми — В. Домонтович, В. Бер, В. Плят, А. Семьонов, Борис Вериго; 22 жовтня 1894, Катеринослав — 8 червня 1969, Київ) — видатний український інтелектуал, науковець, письменник, історик і філософ буремних часів в українській історії: часів зламів, криз, війн і репресій. Його внесок у розбудову модерної української культури та ідентичності важко переоцінити. За життя Петров не здобув ані слави, ані визнання, залишаючись у сутінках культуротворчого процесу нової епохи. Інтелектуал і вчений, він був у культурному авангарді української культури від початку і до самого кінця. І навіть після смерті весь значний доробок Петрова був заборонений, вилучений і надовго й успішно забутий завдяки зусиллям радянської влади.

Складна біографія Віктора Петрова — це шлях постійних поразок і втрат, але це тільки з першого, поверхневого погляду. Кожен новий виток у житті цього видатного українця становив напружену внутрішню інтелектуальну та духовну боротьбу, сповнену самокритики, самоіронії та скепсису — і з цієї боротьби Петрову таки вдалось вийти не скореним і не переможеним. Характеристика феномену постаті Петрова неможлива без поняття «гри». Його життя становило суцільну гру «на випередження», а часто і «на виживання», де кожен крок має бути вирахований з точністю до кожного слова і кожної крапки, адже кожна необачність могла коштувати життя. Таким було життя майже будь-якого свідомого українського інтелектуала в часи СРСР:

життя «на вістрі повсякчасної небезпеки, у ситуації, коли життя стає грою, а ставкою у грі є саме життя»¹⁵⁵.

Парадокс — це найбільш уживаний термін, який ми зустрічаємо в джерелах стосовно Петрова. І це цілком виправдано. Адже перший великий парадокс життя цього видатного українця криється в самому факті його існування. Народжений в Катеринославі (нині Дніпро) 10 жовтня 1894 року в родині православних священиків і викладачів за часів Російської імперії, Петрову довелось пережити не одну революцію, повалення УНР і становлення УРСР, червоний терор, штучний голод і Голодомор, дві Світових війни та Великий терор. По праву можемо говорити, що Петров — український інтелектуал, який вижив. І не ціною зради себе та втрати своєї ідентичності. І, не менш важливо, — не ціною зради своїх естетичних принципів і свого стилю. Але ціну йому все ж таки довелось заплатити й чималу: угода із власним сумлінням, принизливе співробітництво з органами держбезпеки, аби залишитись живим і мати змогу промовляти наступним поколінням, законсервувати пам'ять про всі ті злочини, насилля і свавілля, які відібрали в нього майже все, що може бути цінним для людини: 1) дружбу після розстрілу в Сандармох у 1937 р. його найближчого друга Миколу Зерова; 2) самореалізацію після заборони друкуватись і скасування його наукового ступеня; 3) кохання після примусової розлуки з єдиною коханою жінкою, Софією Зеровою, вдовою покійного Зерова, яку Петров самовіддано кохав все своє життя; через заборону Петрову повертатись до Києва після Другої Світової війни закохані мали «роман у листах», який став реальністю лише у 1957 р., коли вченому дозволили, нарешті, повернутись у Київ; і, останнє, 4) Батьківщину, шлях до якої був закритий Петрову на десятиліття (з 1944 р. по 1956 р.).

Отож варто висвітлити феномен особистості Віктора Петрова, проаналізувати його бачення трансформації української культурної ідентичності та її нову модель, запропоновану вченим у його самобутній

¹⁵⁵ Агеєва. Поетика парадокса. С. 12.

концепції безгрунтянства як екзистенційної та ідеологічної кризи свого часу. Наразі розглянемо біографію та шлях становлення (*cursus honorum*) українського інтелектуала.

3.1. Шлях становлення особистості та індивідуальності Віктора Петрова

Віктор Петров, він же Домонтович, він же Бер. Літератор, археолог, автор кількох інтелектуальних романів, претендент на звання першого українського постмодерніста. А також: зрадник, чекіст, колаборант. А також: незалежний мислитель і жертва режиму. Невловима особистість, що відкидала довгу і густу тінь.

В. Агеєва.

Зростав майбутній письменник і вчений у священницькій православній родині, яка мала вже на той час по декілька поколінь церковнослужителів. Його дід Міфодій Петров і батько Платон Петров були псаломщиком і богословом, а дід по материнській лінії Віктор Іванович Преображенський ректором Катеринославської духовної семінарії, яку закінчив П. Петров і одружився з дочкою Марією Вікторівною Преображенською. На жаль, про матір В. Петрова майже нічого невідомо, окрім трагічного факту її ранньої смерті через невиліковні сухоти: будучи у шлюбі, вона народила двох дітей, Віктора і Ганну, яка померла майже одночасно із матір'ю. Віктор залишився без матері у три із половиною роки. Його вихованням повністю зайнявся батько, який волів дати найкращу освіту для сина. Він пишався тим, що «його син Вітя в чотири роки й три місяці вже вмів писати батькові листи»¹⁵⁶. Зростаючи з батьком, що працював вчителем закону Божого, Віктору, напевно, доводилось терпіти суворість і дисциплінарний контроль. За спогадами самого Віктора Платоновича, все його дитинство «пройшло серед духівництва та молитов»¹⁵⁷.

¹⁵⁶ Коляда І. Віктор Домонтович. Харків : Фоліо, 2021. С. 8.

¹⁵⁷ Там само. С. 9.

На жаль, ранній період становлення Петрова залишається «білою плямою» для науковців, але, не маючи свідчень і документів, ми маємо натомість дитячі фотокартки Петрова, які, за влучним зауваженням дослідниці Валентини Нарівської, набувають важливого значення для розгадки дитинства майбутнього письменника¹⁵⁸. «На всіх Віктор самотній, з поглядом дорослої людини. Немає навіть відчуття того, що під час фотографування хтось із рідних був поруч, хоча так мало бути. Відсутня атмосфера сім'ї навіть на катеринославському знімку, свідченням чого є тривожно-смутий погляд дитини»¹⁵⁹ — підсумовує дослідник біографії Петрова Іван Коляда. Вчені сходяться на думці, що травматичне дитинство і раннє сирітство Петрова мало неабиякий відбиток на структуру його особистості.

В 1918 р. закінчує зі срібною медаллю історико-філологічний факультет Київського університету Св. Володимира. Саме в середовищі професорів-гуманітарії відбувається становлення Петрова як вченого. Він був учнем таких видатних на той час науковців як В. Перетц, А. Лобода, М. Грунський, С. Маслов, І. Огієнко та ін. Під їхнім впливом Петров відкриває для себе гуманітарний світ і поринає в історію літератури, етнографію, фольклористику. До цього ж періоду відносять перші наукові студії та роботи вченого. Після закінчення університету Петров стає провідним вченим Української Академії Наук часів Української Народної Республіки. Це були насичені роки наукової діяльності, а також перші «проби пера». Наступні 20-ті рр. ХХ ст. стануть відомими як «золотий вік» української гуманітаристики, час українського ренесансу.

Одним із таких провідних осередків нової української гуманітаристики стає об'єднання неокласиків на чолі з поетом Миколою Зеровим. Гурток неокласиків виокремлювала з-поміж інших поетичних угруповань любов до Античності та вченої поезії. У своїй естетиці неокласики відкинули та сентименталізм романтиків-народників, і революційний авангардизм

¹⁵⁸ Нарівська В. «Персональна історія» Віктора Петрова, або не шостий у гроні / В. Нарівська // Філологічні семінари. 2014. Вип. 17. С. 83–98.

¹⁵⁹ Коляда. Віктор Домонтович. С. 10–11.

футуристів, і заангажований соціалізм комуністів. Саме в європейській класичній культурі, філософії та естетиці вони віднаходять життєтворчі сили протистояти вульгарному соцреалізму та пролетарській утилітарній ідеології загалом. Як зауважує В. Агеєва: «Особистісне й професійне становлення відбувалося за умов, які не назвеш сприятливими, і вміння не пристосовуватися до суспільних, ідеологічних вимог, по можливості не зважати на владу ідеології, Великого Іншого формувалося вже в юнацькі роки»¹⁶⁰.

Поезія неокласиків мала саме таку культурологічну спрямованість. Неокласики плідно розробляли нову модель української культурної ідентичності орієнтованої на духовний зв'язок з Європою. Цей рух «проти течії», проти комуністичних гасел і державних замовлень, забезпечував український інтелектуальний простір гідними представниками культури, *vox humana* — людськими голосами в нелюдяні часи. Як зазначає Петров, «Зеро протиставляє вимогу клясичної сталості, поемам, писаним верлібром — сонет. Відсутності праці — вимогу праці. Свавілью — вибагливість. Безладдю — упорядкованість»¹⁶¹. За поетичний ідеал неокласики вважали стриману елегантність, спокійну вишуканість, раціональність та врівноваженість. Лише нагадаємо, що цей ідеал їм не тільки вдавалось проповідувати, але й «втілювати у своїх творах у найнеспокійніший, найкритичніший момент української історії ХХ століття»¹⁶².

«Групі неокласиків належало провідне, чільне місце в літературі 20-х років»¹⁶³ — згадує Петров. Неокласики прагнули до рафінованої високої культури в Україні та значно вплинули на розвиток української літератури 20-х рр. Саме в дружньому колі неокласиків Петров-Домонтович-Бер знаходить не тільки своїх однодумців і близьких друзів, але й формує на тлі літературних

¹⁶⁰ Агеєва. Поетика парадокса. С. 13.

¹⁶¹ Петров. Розвідки. Т. 2. С. 612.

¹⁶² Павличко. Дискурс модернізму. С. 195.

¹⁶³ Петров. Розвідки. Т. 2. С. 621.

дискусій 1920-х свої естетичні принципи, мистецькі уподобання і культурні орієнтації. З того часу письменство стає домінантою життя Віктора Платоновича, за його власним зізнанням: «Рух пера основний вид мого життя»¹⁶⁴. Вчений і літератор за письмовим столом проводив по п'ятнадцять годин на добу, не дивно, що вже починаючи з 1920-х років, Петров скаржився на біль у правій руці. Такий стиль буття і творчості був продиктований викликами ззовні, адже, нагадаємо, що це були часи культурних і суспільно-політичних трансформацій не тільки в українській історії, але і в європейській, коли індивід почувався розгубленим і розчавленим на уламках старого світу.

Стиль Домонтовича вирізняється гострим інтелектуалізмом, екзистенціалістськими ідеями, критичністю, іронією та парадоксами. Наскрізним є мотив уламків та руїн — улюблений образ Петрова, що свідчить про світовідчуття та самосвідомість письменника. Як художня, так і інтелектуальна спадщина письменника є втіленням духу *fin de siècle*, що знайшло своє інтелектуальне відображення у концепції безгрунтянства Петрова-Домонтовича, про що йтиметься далі. Сам псевдонім був також обраний письменником не випадково: він знайшов його в українських документах литовського походження¹⁶⁵. Литовське «*damauntas*» зі значенням «той, що багато каламутить»¹⁶⁶, якнайбільше пасує стилю письменництва Петрова. Для наукових публікацій вчений теж обрав відповідний псевдонім — Віктор Бер, де «бер» позначає як біологічний еквівалент рентгена¹⁶⁷.

Віктор Петров як особистість викликає чимало питань і саме характеристика «майстр парадоксу» якнайвлучніше описує яскраву індивідуальність письменника-вченого. Парадокс тут полягав насамперед в поєднанні непоєднуваного. Масштаб особистості Петрову прослідковується в тих іпостасях, що він втілював у собі протягом життя: самотній песиміст, але

¹⁶⁴ Агеева. Поетика парадокса. С. 82.

¹⁶⁵ Портнов А. Історії істориків. Обличчя й образи української історіографії ХХ століття. Київ: Критика, 2011. С. 170.

¹⁶⁶ Непокупний А. П. Віктор Платонович Петров та його псевдонім В. Домонтович // Українська біографістика. 2008. Вип. 4. С. 428–431.

¹⁶⁷ Агеева. Поетика парадокса. С. 331.

товариський життєлюб, інтелектуал-гедоніст, але розвідник у військовій уніформі, поважний вчений, але іронічний абсурдист, патріот України, але агент КДБ. І цих «але» у житті вченого-письменника-розвідника було чимало. Ця особистість була зіткана з протиріч і парадоксів. І це цілком зрозуміло, враховуючи, що поколінню Петрову випало жити у такі само парадоксальні та буремні часи.

Сучасники Петрова згадували його як «дуже дотепну, доволі іронічну особистість... щедро на точні й часто вбивчі оцінки та характеристики», за що деякі його навіть побоювалися і недолюбливали¹⁶⁸. Але більшість людей, яким випадало на життєвому шляху знайомство з Петровим, відгукувались про нього із великою долею поваги, приязні та любові. За спогадами Б. Крупницького, перебуваючи в еміграції в Німеччині Петров «неохоче знайомився з новими людьми, але серед своїх земляків був дуже товариський і радо запрошував їх до «ресторації». Платив завжди сам і в цьому був дуже впертий, «як дитина»¹⁶⁹.

Для дослідження особистості та індивідуальності Петрова велику цінність становлять спогади його колеги та приятеля Ю. Шевельова, який згадував його як людину цинічну, глузливу, повну задумів і безтурботну навіть у найкритичніших обставинах¹⁷⁰. Водночас Шевельов підкреслює, що Петров «міг по-дитячому захоплюватися і насолоджуватися життєвими радощами», зберігаючи у собі риси дитячої наївності та витонченого гедонізму: «Такий стан нічим незатьмареного блаженства міг спричинюватися як рідкісною книжкою, бездоганним логічним доказом, або досконалою у своїй стильовій довершеності фразою, так і добрим коньяком»¹⁷¹.

¹⁶⁸ Костюк Г. Зустрічі і прощання. Спогади. Едмонтон – Торонто : Canadian Institute of Ukrainian Studies Press, 1998. Кн. II. С. 142.

¹⁶⁹ Крупницький Б. Мої спогади про В. Петрова // Україна (Париж). 1953. Ч. 9. С. 732.

¹⁷⁰ Шевельов Ю. Я - мене - мені... (і докруги). Спогади. Харків ; Нью-Йорк : В-во М. П. Коць, 2001. Т. 1. С. 32.

¹⁷¹ Шевельов. Я - мене - мені... С. 149.

У 1930 році Петров отримує докторат за блискуче дослідження біографії та творчості українського письменника й культуртрегера XIX століття Пантелеймону Кулішу — «Пантелеймон Куліш у п'ятдесяті роки. Життя. Ідеологія. Творчість». Одразу після наукової праці, яка відзначилась нестандартним поглядом та глибоким комплексним аналізом, Петров друкує художній твір під назвою «Романи Куліша». До цього ж періоду відноситься більша частина художніх творів письменника під псевдонімом В. Домонтович: «Дівчина з ведмедиком» (1928), романізовані біографії М. Костомарова і непересічний інтелектуальний роман «Доктор Серафікус» (1928–1929). До жанру художньо перероблених біографій письменник буде звертатись і в майбутньому: це і біографічні новели з життя різних видатних європейських постатей (Франциск Ассізький, Марія Рільке, Йоганн Гете і Вінсент ван Гог), і антирадянський цикл оповідей «На засланні». Письменнику Домонтовичу були цікаві насамперед особистості, які, як і він сам, опинилися на роздоріжжі історії, на зламі епох і культур, зазнавши кризи світогляду та ідентичності. Досліджуючи долі таких постатей, Петров намагався розв'язати проблему власної екзистенційної кризи, психологічної роздвоєності та невизначеності у найнесприятливіших історичних обставинах. Отож завдяки наполегливій праці та високій освіченості молодому Петрову вдалось протягом 1920-1930-х рр. досягти серйозних успіхів у кількох гуманітарних дисциплінах (етнографії, літературознавстві, археології) та стати одним із найяскравіших українських науковців і письменників у своєму поколінні.

Але наприкінці 20-х рр., як ми висвітлили у першому та другому розділі, політична кон'єктура і суспільно-культурний клімат зазнали трансформацій у бік тоталітарної, авторитарної та колонізаторської політики. Це час приходу до влади Сталіна. Українські діячі почали зазнавати утисків і переслідувань. Так, в тому ж 1930 році Петров був притягнутий до фіктивної справи Спілки визволення України. Через розголос процесу СВУ Петрова було звільнено з посади керівника Етнографічної комісії, хоча його причетності та провини не було доведено. Ймовірно, що саме з цього року можна починати відлік

розвідницької діяльності Петрова у ролі радянського агента. Це підтверджує і той факт, що у ситуації, коли колег та друзів Петрова заарештовували та фізично знищували, йому та Софії Зеровій (його коханій жінці) вдавалось залишитись неторкнутими та живими. Пояснити такий феномен «виживання» в часи тоталітарної репресивної машини можливо лише співпрацею зі спецслужбами. До того ж в 1941 р. репутацію Петрова вочевидь було реабілітовано, адже він посів посаду директора Інституту українського фольклору. В тому ж 1941 вчений перейде на бік німців під окупованим Харковом, імовірно із таємним завданням від КДБ. Там він працюватиме в німецькому Propagandastaffel, відділу пропаганди, де видавав журнал «Український Засів» між 1942—1943 роками з антирадянською пропагандою.

Під кінець війни письменник опиняється в Німеччині в колі українських емігрантів і розпочинає там свою активну культурницьку і наукову діяльність. По-перше, Петров бере активну участь в роботі Українського наукового інституту в Берліні та викладав на філософському факультеті Українського вільного університету в Мюнхені та у Теологічній академії Української автокефальної православної церкви. По-друге, стає засновником Мистецького українського руху (МУР) у Німеччині, який уособив осередок української культури в еміграції та забезпечив неперервність її розвитку. По-третє, саме в еміграції в умовах відсутності радянського цензурного контролю Петров здобув можливість вільно писати про те, що він думав насправді. Його місія для української історії та культури в цьому аспекті важко переоцінити, адже йому не тільки вдалось скористатись обставинами на користь українського культурного руху, але і закарбувати злочини радянської влади проти українського народу у колективній історичній пам'яті українців. За сім років в Німеччині письменник написав більшу частину всього свого інтелектуального доробку: найвизначніший роман «Без ґрунту», кілька романізованих біографій, майже всю малу прозу, низку історіософських та літературознавчих статей і спогадів¹⁷².

¹⁷² Агеєва. Поетика парадокса. С. 7.

18 квітня 1945 року вже після закінчення війни стається загадкове зникнення Петрова, яке породжує різні гіпотези та версії причин і подальшої долі українського інтелектуала. Літературознавець і очевидець цих подій Микола Глобенко після несподіваного зникнення Петрова писав в одному з листів: «А яка це була сила! Зрозуміло, що його (*Петрова*) не могли сприйняти еміграційні старі діви різного віку і статі, в окулярах і без них...»¹⁷³. Існує п'ять версій (легенд) зникнення Петрова¹⁷⁴: 1. Ліквідація Петрова силами СБ ОУН, яка викрила його місію як «агента Москви»; 2. Викрадання Петрова радянськими спецслужбами через його проукраїнську діяльність (його агентурна діяльність заперечується); 3. Повернення Петрова як цінного агента назад в СРСР через те, що він «засвітився» через зраду зв'язкового; 4. Відкликання місії Петрова і його «нейтралізування» як агента, адже він не справився із завданням і погано виконував свої зобов'язання у ролі секретного співробітника; нарешті, п'ята версія, яку запропонував літературознавець і дослідник біографії та творчості В. Петрова В'ячеслав Брюховецький. На його думку, Петрова завербовувала німецька розвідка в 1918 році за гетьманського режиму, а коли владу в Києві захопили більшовики, він сам здався в ЧК, розуміючи, що рано чи пізно його вирахують і, таким чином, став «законсервованим» агентом¹⁷⁵. Брюховецький пише: «Можливо, «під контролем» підтримував зв'язок із німецькою резидентурою. За що й був помилково арештований 1938 року. У 1942 перейшов лінію фронту до «своїх» – через це не був розстріляний та одержав німецьке офіцерське звання... І т. д.»¹⁷⁶. Підтвердження цієї версії слугують і спогади сучасника і приятеля Петрова в німецькій армії перекладача Івана Костюка. У його планах було надрукувати спогади, перебуваючи в еміграції в США, разом із документальними свідченнями про долю Петрова. Але «встиг лише

¹⁷³ Брюховецький В. Фокус долі // Слово, яке тебе обирає: збірник на пошану професора Володимира Моренця / упоряд. В. С. Панченко. Київ : Києво-Могилянська академія, 2013. С. 2.

¹⁷⁴ Там само. С. 12.

¹⁷⁵ Там само.

¹⁷⁶ Там само.

оприлюднити повідомлення про майбутню публікацію з дивним висновком: «Віктор Петров агентом не був, але життєві обставини склалися так, що він ним став»¹⁷⁷.

Отож після раптового і загадкового зникнення виявилось, що Петрова переїхав у СРСР, де почав працювати в Інституті історії матеріальної культури в Москві. Довгі роки інтелектуалу був закритий шлях у Київ додому: з яких причин досі невідомо. Але листування Петрова із С. Зеровою, що жила в Києві, свідчить, що він хотів і намагався повернутись до України та коханої жінки, з якими його розлучали війна. І лише в 1956 році він отримав дозвіл на повернення і працевлаштування в Інституті археології у Києві. Загубивши документи під час війни та зустрівши супротив з боку влади, Петров був змушений повторно захищати свою дисертацію 1966 року. В 1957 році— за рік до своєї смерті, Петров, — нарешті, одружується з С. Зеровою, яка все ж таки побажала залишити прізвище Зерова в пам'ять про репресованого чоловіка. Впродовж десятиліть їхнього «роману у листах» звучить мотив неперехідності, неминущості кохання: «Прийми від мене, люба Соня, найсерйозніші побажання, щоб усе було тепло, радісно та легко. Ах, ця мудра здатність – відчувати легку радість та тепло! Зрештою, це найбільше, що доводиться робити кожному, Тобі і собі однаково. Решта може розчинитися в цьому передосінньому тоні, якщо всі відчуття підкорити цьому тону як єдиному. Тут же розкривається також і любов, що залишається незмінною. Адже і вона почалася цими днями кінця вересня!» (переклад — *наш, Д. О.*; Лист В. Петрова з Москви від 30.IX.1952)¹⁷⁸.

Помер український інтелектуал 8 червня 1969 р. у віці 75 років за робочим столом у своїй квартирі на Володимиро-Либідській 16. Його поховали як поважного військовослужбовця на Лук'янівському військовому цвинтарі (8 ділянка, 7 ряд, 4 місце).

¹⁷⁷ Там само.

¹⁷⁸ Агеєва. Поетика парадокса. С. 226–227.

Підсумовуючи життєвий шлях видатного українця, процитуємо слова дослідниці біографії Петрова Віри Агеєвої: «Коли єдиним серйозним і справді невідпокутуваним гріхом вважати — у цій модерністській ієрархії вартостей — гріх письменницького пристосуванства, графоманії й заангажованості позамистецькими ідеями, то життя В. Домонтовича видається навдивовижу послідовним і безкомпромісним»¹⁷⁹. Агеєва влучно підмічає, що для української культурної традиції «ореол мученика й жертви письменникові пасує незрівнянно більше, ніж «мовні ігри» з тоталітарною владою»¹⁸⁰, які впровадив Петров, до того ж успішно.

Отже, як ми побачили, Віктору Петрову довелось зробити нелегкий вибір та піти на угоду із власним сумлінням, але на той час і за таких політичних умов навіть за мовчання доводилось платити життям, тож, хоча інтелектуал і розв'язував екзистенційне питання шляхом компромісу з владою і з власними принципами, він зміг ствердити своє призначення та історичну необхідність, утвердити життєствердну позицію із психологією людини, що попри все вижила. Модус світосприйняття Петров як українського антирадянського за поглядами інтелігента спирався на перманентну гри на виживання. Попри утиски, державну цензуру та панівний соцреалізм, Петрову вдалось зберегти не тільки свою творчість і наукові здобутки, але своє життя і життя найдорожчої йому людини — Софії Зерової. Але ще більш дивовижним видається факт збереження свого стилю мислення і стилю письма, адже жодного разу Петров не зрадив своїм стилістично-інтелектуальним вподобанням, які полягали в культурній орієнтації на європейську традицію і на відповідне вписування української традиції в європейський контекст. Своїми працями він висвітлив і свою особисту відповідальність перед обличчям історії та так само політичні злочини проти української ідентичності та варварську ідеологію більшовиків, зберігши імена і творчість видатних

¹⁷⁹ Там само. С. 12.

¹⁸⁰ Там само.

українців, закатованих чекістами. І, якщо вже підсумовувати непростий життєвий шлях Віктора Петрова, то зважаючи саме на цю місію інтелектуала — закарбовувати в колективній пам'яті спільноти її ключові історичні події та культурні коди, яку Петрову вдалось втілити, як для свого часу та становища, успішніше, ніж можна було б на те очікувати. Це є мужні свідчення, а не приступне мовчання свідка.

Варто перейти до аналізу інтелектуального та творчого доробку Петрова-Домонтовича-Бера, в якому дослідник комплексно висвітлює зміну епох, аналізує культурні трансформації, кризу ідеології та пропонує власну модель розвитку української культурної ідентичності.

3.2. Внесок українського інтелектуала у розбудову модерної національної культури та його протистояння радянській дійсності

Інтелектуал – не той, хто може говорити про все, це той, хто говорить про головні речі.

Т. Гундарова

Перебуваючи у Німеччині, чи то у ролі секретного агента, чи то у ролі справжнього втікача з СРСР, Віктор Петров здобув серед української еміграції репутацію однієї з найбільших, якщо не найбільшої інтелектуальної постаті. Не втрачаючи дарма можливості та часу, письменник разом з іншими українськими інтелектуалами засновують у 1945 р. МУР (Мистецький український рух) і проголошують «новий літературний процес поза межами рідного краю»¹⁸¹.

Організація та робота МУРу свідчать про патріотичний ентузіазм Петрова, його щирі інтенції до відродження української культурного процесу та його інтеграції в європейську та світову культуру, навіть не зважаючи на всі перепони та виклики на цьому шляху. За спогадами письменника і голови

¹⁸¹ Костюк. Зустрічі і прощання. С. 462.

МУРу Уласа Самчука, «вирвані з-під гніту НКВД недобитки в незграбних одягах негайно на руїнах вигнання стають титанами і проголошують МУР»¹⁸². В декларації МУРу було прописано головне завдання організації: «У високомистецькій досконалій формі служити своєму народові і тим самим завоювати собі голос та авторитет у світовому мистецтві»¹⁸³. Основними принципами, які багато в чому були натхненні Вільною академією пролетарської літератури (ВАПЛіте), стали свобода творчості, толерантність і різноманіття різних мистецьких напрямків і повна відсутність адміністративного керування літературою¹⁸⁴. Ідеологія «мурівців» будувалась на фундаменті «розстріляного відродження» і гаслах «вітаїзму», «психологічної Європи», «азіатського ренесансу»¹⁸⁵. «Ми не емігранти. Ми послали українського народу, що прийшли на Захід. Саме ми є носії психологічної Європи. Світова література це література великих ідей. Такі ідеї несе сучасне українське письменство. Ми стоїмо коло воріт світової літератури»¹⁸⁶ — такі погляди поділяли Петров і мурівці. На думку інтелектуала, український письменник має, перш за все, залишатися власне українським і тільки так він зможе доєднатися до європейського контексту¹⁸⁷. Вчений наголошував, що тільки через звернення до української культурної традиції, через розвиток власної культурної української ідентичності можливо вийти на європейську культурну сцену рівним серед рівних. Петров вважав, що шлях «копіювання», невідрефлектованого наслідування Європи — це шлях до провінціалізації та вульгаризації української культури¹⁸⁸. Замість наслідування, він пропонує «відкрити принципи завтрашнього дня», тому що «лише в такий спосіб ми зможемо відстояти своє місце в сучасному мистецтві

¹⁸² Самчук У. Плянета Ді-Пі. Нотатки й листи. Вінніпег : Інститут дослідів Волині, 1979. С. 277.

¹⁸³ Чого ми хочемо // МУР. Збірники літературно-мистецької проблематики. Мюнхен-Карлсфельд. №36. 1946. С. 3–6.

¹⁸⁴ Андреев В. Віктор Петров. Нариси інтелектуальної біографії вченого: Монографія. Дніпропетровськ : Герда, 2012. С. 140.

¹⁸⁵ Там само.

¹⁸⁶ Хроніка. З'їзд МУРу в Ашаффенбурзі // МУР. 1946. 36. 1. С. 97.

¹⁸⁷ Андреев. Віктор Петров. Нариси. С. 142.

¹⁸⁸ Там само. С. 143.

всесвіту»¹⁸⁹. Розмірковуючи над новим українським поколінням літераторів, Петров зауважує: «Наша молодь уже вміє іти в річищі новітніх літературно-мистецьких течій, не відстаючи від них. Але чому не випереджаючи?..», адже, на переконання письменника, «ми не прийшли в Європу провінціями»¹⁹⁰. Для Петрова, як і для інших «мурівців» принциповим моментом у розбудові нової української культури була вимога¹⁹¹ не тільки національного спрямування культурного вектора, але і його спрямування у майбутнє, а не у минуле.

Про роль і значення постаті Петрова в українському культурному відродженні свідчать і його зусилля у справі презентації та трансляції здобутків української модерної культури в Європі. З цією метою він планував заснувати та видавати журнали чужою мовою, насамперед німецькою та англійською¹⁹². На думку вченого, «ми надто довго варилися в власному соку і надто дихаємо вже видиханим повітрям, щоб не почувати потреби вийти на свіже повітря»¹⁹³. Петрова відмічав: «Ми (українці — Д. О.) занадто скромні, а скромність на арені світових змагань не сприяє тому, щоб належне займало належне місце»¹⁹⁴.

Саме в доробку емігрантського періоду ми чуємо нічим нескутий голос Петрова: голос українського інтелігента, який став жертвою радянської влади, який втратив майже все, але продовжує свою невидиму боротьбу проти системи хоча б на папері. Шкандрій влучно схарактеризував його письменницьку діяльність як «підривну»: багато в чому ми знаємо сьогодні про злочини комуністичної влади проти українців та їхньої культури через свідчення Петрова. В еміграції йому вдалось влаштувати собі інтенсивну письменницьку роботу: йшлося про такі крамольні праці, як «Київ у червні

¹⁸⁹ Бер В. Звено. Література. Мистецтво. Критика // Рідне слово. Вісник літератури, мистецтва і науки. Мюнхен-Карлсфельд. 1946. No 6. С. 94-97.

¹⁹⁰ Андреев. Віктор Петров. Нариси. С. 143.

¹⁹¹ Самчук. Плянета Ді-Пі. Нотатки й листи. С. 31.

¹⁹² Андреев. Віктор Петров. Нариси. С. 143.

¹⁹³ Лист Петрова В. до Самчука У., 20.XI.1946 // Самчук У. Плянета Ді-Пі. Нотатки й листи. Вінніпег : Інститут дослідів Волині, 1979. С. 163.

¹⁹⁴ Там само.

1941 р.», «Колима — місце українських страждань», «На засланні в Уфі», «Що сталося з Остапом Вишнею, С. Єфремовим і В. Дурдуківським?» та багато інших. Не забуваючи про Україну, яка очевидно не була байдужа вченому, він зміг написати велику кількість антирадянських статей і закарбувати спогади та пам'ять про видатних українських діячів культури. Невипадково і те, що його праці будуть заборонені, а на творчість і публікації накладено державне вето. Йдеться насамперед про його статтю «Українські культурні діячі УРСР 1920-1940. Жертви більшовицького терору», яка була вперше видана в США в 1959 р. В цій роботі ми із жахом пізнаємо всю антилюдяність і жорстокість червоної влади. Петров не в змозі стримати емоцій, описуючи т. зв. «схеми знищення» українського селянства та української інтелігенції. Внаслідок повсякчасного терору, репресій та катувань, «країні було одрубано голову. Легендарний образ св. Дениса, який увійшов у місто, тримаючи в руках свою одрубану голову, є найкращою вгадкою»¹⁹⁵, — зазначає письменник. З самого початку існування радянської влади був розпочатий процес пролетаризації як селянства, так й інтелігенції. Йшлося про цілковиту ліквідацію освітніх відмінностей між пролетаріатом та інтелігенцією; Ленінським декретом було скасовано всі дипломи, наукові ступені, звання, будь-які посвідчення про освіту: «Передбачалося, що пролетарське походження повинно заступити освіту, розум, досвід. Освіта губила свою вагу. Фахові знання не бралися до уваги. Ленін же висунув тезу про куховарку, покликану керувати державою. І не тільки державою, але й мистецтвом, літературою, науково-дослідними установами...»¹⁹⁶. Нова ідеологія була скоріше негацією всього того досвіду, яке отримувало людство протягом всього свого існування, і, втілившись, утопія стала антиутопією. Очевидець Петров описував це наступним чином: «З точністю вдосконаленого механізму гігантська кремлівська м'ясорубка перемелювала в криваве месиво тисячі, десятки та сотні тисяч людей, що втілювали в собі дух, розум і сумління українського народу»¹⁹⁷. Філософ

¹⁹⁵ Петров. Українські культурні діячі. С. 10.

¹⁹⁶ Там само. С. 9–10.

¹⁹⁷ Петров. Розвідки. Т. 2. С. 625.

Єрмоленко дослідив паралелізм між нацистською доктриною вищої обраної раси з «кінцевим розв'язанням єврейського питання» та марксистсько-ленінською доктриною вищого обраного класу з «кінцевим розв'язанням соціального питання»¹⁹⁸, яке вилилось у сталінський «великий терор»¹⁹⁹. У своїй статті «Наш час, як він є» Петров (Бер) описує аналогічні міркування: «Мораль втратила свої мірила. Жити значило вбивати. Знищення стало суцільним. Воно обіцяє стати остаточним»²⁰⁰. За словами письменника терор в Україні відрізнявся від терору в інших радянських республіках, саме тут знищувальні тенденції більшовизму виявились найбільш гостро і невідхильно — особливо в ставленні до української інтелігенції: «Починаючи вже з перших років після захоплення влади, протягом всіх 25 років свого панування більшовики систематично й послідовно нищили українську інтелігенцію. У справу нищення вони внесли розчленовану ступневість і безжальну неблаганність»²⁰¹. В оповіданнях Домонтовича знаходимо вбивче точні характеристики влади більшовиків, які «знов відновили кріпацтво і «зробили працю обов'язково... Вони заперечили вагу індивідуального мислення. Вони одкинули значення особи. Вони централізували волю. Вони декретують істини. Од людей вони вимагають покори й щирости»²⁰². Войовничі атеїсти, комуністи «обернули весь світ у суворий монастир, де, однак, немає релігії. Слідчий і слідство заступили сповідника і сповідь...»²⁰³.

І хоча постать Петрова-Бера-Домонтовича є доволі контроверсійною, а його співробітництво із КДБ кидає чималу тінь на репутацію українського інтелектуала, нам видається можливим знайти ключ до розуміння позиції та життєвого вибору письменника в його оповіданнях і біографічних нарисах. В цих маленьких творах, які за нашими спостереженнями, несправедливо

¹⁹⁸ Автор цієї влучної формулювання — К. Шльогель.

¹⁹⁹ Єрмоленко. Плинні ідеології. С. 413.

²⁰⁰ Бер (Петров) Віктор. Наш час, як він є (З приводу статті Нормана Казнса «Несучасність сучасної людини». *The Saturday Review of Literature*. New York. Kouo Auslese. V. 1946) // Рідне слово. 1946. Ч. 8. С. 29.

²⁰¹ Петров. Розвідки. Т. 2. С. 625.

²⁰² Домонтович В. Професор висловлює свої міркування. З циклу «На засланні». *Проза: в 3 т.* / ред. й супр. стаття Ю. Шевельова. Мюнхен : Сучасність, 1989. Т. 3. С. 193.

²⁰³ Там само.

недооцінюють і оминають інші науковці у своїх дослідженнях про постать Петрова, розкривається особистісна внутрішня драма цієї непересічної людини, його психологічний стан і логіка та мотивація його поведінкових патернів. Йдеться про такі твори, як «Професор висловлює свої міркування» (З циклу «На засланні»), «Професор і Іван Закутній діють», «Письменник і Генерал», «Самотній мандрівник простує по самотній дорозі», «Ой поїхав Ревуха та по морю гуляти». Саме тут ми бачимо ефект т. зв. «терапевтичних дзеркал», які допомагають письменнику пережити трагедію власного життя через віддзеркалення її у долі своїх героїв. «Складна й вишукана модерністська гра з читачем у прозі Домонтовича незмінно включала розмаїті автобіографічні й автотематичні коди»²⁰⁴ — зазначає дослідниця письменника Агеєва. Петров вирізнявся потужною рефлексивною спроможністю і саме це врятувало його розум і його творчість від пристосуванства та деградації. Звертаючись до вигаданих або взятих з підручників історії персонажів, Домонтович висвітлює драматичну парадоксальність реальності, в якій опинився він і його покоління двадцятих. В оповіданні «Професор висловлює свої міркування» є пасаж, який прямо вказує на рефлексії Петрова про трагічні обставини утвердження в Україні влади комуністів і повороту у минуле: «Головне наше нещастя, [...] що ми все ще живемо ілюзіями попередньої ліберальної епохи. Ми ніяк не можемо збагнути, що ми опинилися в зовсім іншій ері, якій властиві зовсім інші норми й поняття. [...] Наше нещастя, [...] що ми народилися за інших часів і надто довго прожили тоді, коли кожен думав, говорив і робив те, що йому хотілося. Тепер нам надто важко збагнути, що ми більше не належимо собі»²⁰⁵. Цей пасаж звучить як вирок Петрова собі та своєму часу. Нова епоха прийшла разом із новою ідеологією марксизму-ленінізму, змінивши не тільки стиль життя людей, але і, змусивши їх змінювати, стиль свого мислення. Старі добрі часи вільної думки й вільного самовираження скінчились для української інтелігенції з приходом у Київ

²⁰⁴ Агеєва. Поетика парадокса. С. 224.

²⁰⁵ Домонтович. Професор висловлює свої міркування. С. 192.

більшовиків. «Вражає прірва, яка існує між намірами й їх здійсненністю, між ідеями та їх втіленням у життя. Наша сучасність повинна була знищити протилежність між містом і селом. Тим часом типовою формою життя за наших часів став барак. Замість сіл і міст ми примушені жити в таборах. Ми нищимо міста й знелюднюємо села, щоб оселити людей у таборі»²⁰⁶ — дотепно і гірко зауважує професор в оповіді Домонтовича з циклу «На засланні». Доповненням до цих розмірковувань слугує інша оповідь письменника «Ой поїхав Ревуха та по морю гуляти», в якій висвітлюється та ж сама проблема невідповідності намірів і результатів втілення у життя цих намірів, іншими словами, абстрактна утопія, що перетворюється на фізичну антиутопію. Неважко зрозуміти, що в цьому творі Петров зашифровує код аналізу ідей Леніна як людини абстрактної інтелектуальної праці, що взялась за втілення свого проекту на конкретному «людському матеріалі» та показує абсурдність наслідків реалізації таких проектів. Як зазначає Агеєва, «смак до інтелектуальних ребусів, до зашифрування авторських інтенцій, інтерес до самого процесу виявлення / заховування підтекстів та інтертекстів був прикметною рисою індивідуального стилю цього письменника»²⁰⁷. Але езопівська мова була так само і вимушеним і єдиним рішенням Петрова в умовах офіційної цензури та ідеологічного тиску: і в радянському Києві, і в окупованому німцями Харкові, і в Мюнхені підконтрольному американцям. Промовляючи від персонажа Професора, Домонтович пише: «Свого часу, – ще до війни й революції, – ми гралися ідеями, як діти граються з випадково знайденим невибухлим гарматнем, не передчуваючи небезпеки, що їм від того загрожує»²⁰⁸. Від самого початку Петров не сприймає марксизм-ленінізм і не приймає ідеї побудування «соціалістичного раю» з диктатурою пролетаріату.

Власну особистість Петров так само екстраполює на персонажів творів, даючи нам зрозуміти передумови формування свого складного життєвого

²⁰⁶ Там само. С. 196.

²⁰⁷ Агеєва. Поетика парадокса. С. 224.

²⁰⁸ Домонтович. Професор висловлює свої міркування. С. 194.

шляху. Сам інтелектуал був переконаний, що «зрештою, кожна людина, писавши про інших, пише тільки про себе»²⁰⁹. В цілому, його екзистенційний вибір і життєву позицію краще схарактеризувати не так, як це узвичаєно наразі в гуманітарних студіях про письменника, — у термінах парадокса, — а, як він сам написав, у місткісному словосполученні «тягти ламку». Петров зробив свій екстравагантний вибір в умовах нової історичної та політичної реальності: вибір жити небезпекою, і навіть більше, як він сам описує свого персонажа Ревуху — ствердити небезпеку, як вищу мету життя²¹⁰. «Божевілля стихій він протиставив божевілля власної волі. [...] Як часто йому грозила небезпека й смерть зазірала йому в вічі! Віра в себе [...] врятовували його зі становища, яке здавалося безнадійним»²¹¹ — характеризує Ревуху Домонтович, пишучи, звісно, і про себе. Темний бік біографії Петрова відкривається нам з іншого кута, коли ми дізнаємось вмотивованість його вчинків, про яку він сам нам і повідомляє через свого персонажа: «Він завжди й охоче йшов назустріч небезпеці. Грав життям. [...] Як і інших, його поривав одчай. Але найбільше він страждав не від цього, а від *неможливості активно діяти*. Він не хотів гинути, як сліпе цуценя, кинене в калюжу. *Інші зітліли і згасли, він прокинувся*». З цього пасажу ми розуміємо, чому Петров вижив і від чого найбільше страждав. Ми стверджуємо, що він аж ніяк не був людиною парадокса, людиною протиріч і розбіжностей, навпаки — він був людиною протестом і все його життя було скеровано протестом проти наявної жахливої реальності. Не маючи спроможності подолати ворога, змінити систему, він не обирає шлях бути скореним і подоланим. Співпрацюючи з КДБ, він протестує проти смерті, проти небуття, проти всіх тих втрат близьких і друзів, що були репресовані та розстріляні. Симптоматично, що Петров-Домонтович ніколи не писав під так зване соціальне замовлення: він або писав у своєму індивідуалістично підкресленому, глибоко інтелектуальному стилі або зовсім

²⁰⁹ Домонтович В. Аліна й Костомаров. *Проза: в 3 т.* / ред. й супр. стаття Ю. Шевельова. Мюнхен : Сучасність, 1988. Т. 1. С. 250.

²¹⁰ Домонтович В. «Ой поїхав Ревуха та по морю гуляти». Біографічний нарис. *Проза: в 3 т.* / ред. й супр. стаття Ю. Шевельова. Мюнхен : Сучасність, 1989. Т. 3. С. 340.

²¹¹ Там само. С. 341.

відмовлявся вписати, не маючи можливості писати так, як він волів би. Коли письменник Домонтович не писав, він перевтілювався у вченого Віктора Бера, який досліджував етнологію, археологію, літературу та філософію. Ми поділяємо думку Агеєвої, що коли доводиться «співіснувати з переможцями, з брутальною чужою владою, жити, власне, в стані ворожої облоги», то людині залишається одна-єдина можливість для «внутрішнього, духовного опору режимові»²¹². Але, як влучно зауважує С. Павличко, саме література давала свободу самовияву, немислиму в науці²¹³. Протест Петрова — це доказ того, що навіть у співіснуванні з ворогом можливо залишитись собою та не стати частиною його «великого плану», який був зведений до простої формули або / або: або бути або за них (= бути уярмленим), або не бути взагалі (= бути закатованим). «Що менше можна було сподіватися на порятунок, то більша певність прокидалася в нього. В ньому ріс протест. Він хотів чинити спротив. Замість коритись, він волів змагатися»²¹⁴ — підсумовує Домонтович і, на нашу думку, ця характеристика Ревухи, цілком справедливо співвідноситься із її автором.

Підсумовуючи, можна сказати, що Віктор Петров займає вагомe місце в історії культури України. Йому належить роль розбудовника української модерної культури в еміграції, так само як і роль українського інтелігента, що попри все зміг віднайти новий модус співіснування з радянською тоталітарною машиною, не втративши себе та не загубивши свого покликання. Він зберіг документи та пам'ять про жертв більшовицького терору та викрив злочинницьку природу комуністичної партії, що свідчить про його націоналістичну орієнтацію. Він був не стільки людиною парадокса, скільки людиною протесту. Його життя, як ми побачили, було скеровано тотальним протестом проти несправедливої дійсності, проти ідеології марксизму-

²¹² Агеєва. Поетика парадокса. С. 190.

²¹³ Павличко С. Роман як інтелектуальна провокація // Домонтович В. Доктор Серафікус. Без ґрунту. Київ : Критика, 1999. С. 12.

²¹⁴ Домонтович. «Ой поїхав Ревуха та по морю гуляти». С. 342.

ленінізму, проти власної безпорадності та безпомічності. Він не став грати за правилами системи, а створив нову гру із власними правилами — гра в небезпеку, гра життям. Отже, переходимо до останньої частини третього розділу, яка через концепцію безгрунтянства Віктора Петрова-Домонтовича-Бера, розкриває його специфічну рецепцію кризи культури та пропонує нову модель культурної ідентичності в українському суспільстві 20–40 років ХХ ст.

3.3. Концепція «безгрунтовності» Віктора Петрова та її зв'язок із новою українською культурною ідентичністю

Доба *fin de siècle* позначила трансформацію традиційної європейської світоглядної системи та перекроїла весь знаний на той час культурний простір Європи на модерний лад. Це був час загальної кризи європейської культури та свідомості, що відобразився і на культурному процесі в Україні. Проблема кризи в культурі почала турбувати європейські розуми ще наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. Такі філософи як Ф. Ніцше, О. Шпенглер, М. Бердяєв та ін. зробили її об'єктом своїх філософських рефлексій і осмислень. Оприявнився радикальний розрив між ступенем технічного прогресу та ступенем духовного розвитку людства: «У національних культурах Європи постала потреба переоцінки системи цінностей, а відтак формування ідентичності нового типу»²¹⁵ — зазначає дослідниця Тетяна Григоренко.

В Україні криза культури стала однією із засадничих складових модернізму та була загострена зовнішньополітичними пертурбаціями. За відсутності сталого розвитку і власної державності українським культурним діячам доводилось майже навіпамацьки шукати нових шляхів для розбудови модерної української ідентичності, свідомості та культурної моделі. І ця колізія старої народницької ідеології з модерною європейською стала визначальною для

²¹⁵ Григоренко (Демчик) Т. Проблема культурної ідентичності у творчості В. Домонтовича (на матеріалі роману «Без ґрунту») / *Tertium non datur* : проблема культурної ідентичності в літературно-філософському дискурсі ХІХ-ХХІ ст. : колективна монографія. 2014. С. 258.

українського культурного простору. Одним зі складників модерної української свідомості постала як раз така критика культури²¹⁶. Криза культури, яка нерозривно пов'язана з кризою ідеології, в Україні спровокувала інтелектуальні пошуки нової прийнятної для української свідомості моделі ідентифікації та нових ціннісних орієнтирів. Віктор Петров-Бер-Домонтович, досліджуючи цей злам часів у культурній парадигмі, пише: ««Криза» і «катастрофа» переставали бути літературними образами й філософськими категоріями. Вони ставали реальностями підсоветського життя...»²¹⁷.

Лейтмотивом наукових статей Віктора Бера стають гуманістична криза та криза технічного прогресу в Європі, занепад релігії та втрата Бога, екзистенційні пошуки та деградація сучасної культури, яка є втіленням кінця п'ятсотлітнього процесу технічного розвитку. Вчений не був оригінальним у цих роздумах, адже інтелектуальний контекст Європи того часу був сповнений песимізму і розчаруванням в гуманістичних ідеалах і традиційних цінностях минулого. Імовірно, письменник зазнав сильного впливу концепції Освальда Шпенглера, чия фундаментально робота «Присмерк Європи» (1918) стала бестселером в Європі. Історіософські та культурологічні ідеї Петрова-Бера є органічною частиною всього європейського дискурсу повоєнного часу та перегукуються з розмірковуваннями таких філософів, як М. Бердяєв, Х. Ортега-і-Гассет, Р. Колінгвуд і А. Тойнбі.

Однак, попри загальну схожість культурно-філософського дискурсу європейських мислителів з інтелектуальними розробками українських інтелектуалів, Віктору Петрова вдалось не тільки репрезентувати культурний ландшафт доби та шляхи розбудови нової української культурної ідентичності, але і сформувати на базі «реальностей підсоветського життя» цілісну культурфілософську концепцію, що здобула назву «безгрунтянство». В літературі Петров-Домонтович реалізує свій письменницький талант: йому належить відкриття жанру романізованої біографії та інтелектуального

²¹⁶ Гундорова. Проявлення Слова. С. 90.

²¹⁷ Петров. Розвідки. Т. 2. С. 640.

роману в українській модерній прозі. Показово, що в той самий час в Європі екзистенціалісти К. Ясперс, Ж.-П. Сартр і А. Камю так само розробляють шляхи виходу з ідеологічної та культурної кризи, з якими зіткнулось людство після століття відносного спокою і безтурботності (XIX ст.). За спостереженнями Агеєвої, Петров завжди відрізнявся чутливістю до зумовленості конкретної життєвої долі культурно-історичним, часовим контекстом²¹⁸, а його дослідження стилю епохи містять ширший контекст досліджень самосвідомості доби та самоідентифікації індивіда в новому часу.

Наголосимо, що роз'єднувати філософську і художню спадщину Віктора Петрова не варто, адже це загрожує однобічним і неглибоким аналізом його концепції. Наукові статті та художні твори Петрова-Бера-Домонтовича становлять цілісний текст, взаємодоповнюючи одне одного: «у перших він порушує проблеми; у других – художньо опрацьовує їх, спонукаючи читачів замислитися»²¹⁹. Тексти інтелектуала розкривають, як відмітила Агеєва, всю неоднозначність, розмаїтість і суперечливість інтелектуального ландшафту його доби, включно з психоаналітичними, екзистенціалістськими, формалістськими складовими²²⁰. Відмітимо магістральні тематичні лінії його інтелектуального спадку: злам часів (дискретність), розколотість і роздвоєність індивіда, втрата ідентичності та ґрунту (безґрунтянство), незакоріненість і дезорієнтація в новій історико-культурній епосі, занепад моралі та цінностей минулого, зміна культурних парадигм, людина на перехресті епох і часів, існування на краю безодні. Дослідниця Павличко відмічає також такі характеристики творчості Домонтовича: «модерна концептуальність, зосередженість на деструкції, самота, самодостатність, грайливість (гра заради гри), індивідуалістичність аж до надіндивідуального, «розумова конструкція», міфологічність, доктринальність, антинародництво, недовірливість до людей, трагізм, внутрішня тривога»²²¹. Перебудова світу

²¹⁸ Агеєва. Поетика парадокса. С. 224.

²¹⁹ Григоренко. Проблема культурної ідентичності. С. 260.

²²⁰ Агеєва. Поетика парадокса. С. 5.

²²¹ Павличко. Дискурс модернізму. С. 341–342.

першої половини ХХ ст. для Петрова знайшла своє найяскравіше відображення у мистецтві²²². «Митці не мають більше п'єдесталів. Мистецтво більше не певне, що може існувати якийсь наріжний камінь. Грунт осідає; підвалин більше не існує. І ми стривожені й розгублені. Ми не знаємо, куди йти»²²³ — зазначає філософиня Юлія Крістева. Власне, головним об'єктом наукового інтересу вченого було осмислення цієї перебудови знаного світу та винайдення нових мистецьких і ментальних форм існування.

Не випадково, Домонтовича цікавили саме біографії митців, які опинились у схожих життєвих ситуаціях «без ґрунту», як і покоління 20-х. Через аналіз життєписів цих митців (Франциск Ассізький, Вінсент Ван Гог, Марія Рільке, Йоганн Гете) Петров виводить власну формулу мистецького буття, де головною умовою і пріоритетом висунуто стан кризи. Агеєва відмічає, що ця думка про плідність криз, «необхідність розломів, розривів еволюційної тяглості, порушень спадкоємності в історичному розвитку»²²⁴ є домінантною для концепції інтелектуала. Її підтвердження знаходимо у самому творі Домонтовича «Самотній мандрівник простує по самотній дорозі»: «З ним стався злам. З життєвої катастрофи прийшло відродження. З поразки перемога. Втративши себе, він ствердив себе. Загубивши, знайшов»²²⁵. Героям Домонтовича не віднаходять нового прийняттого ґрунту для себе, але все ж таки їм вдається знайти хоча б якусь рівновагу, ходячи по канату²²⁶.

Найнебезпечнішим наслідком кризи культури та ідентичності Петров вважає процес знеособлення та штампованості індивіда, його повну відірваність від своїх історико-культурних джерел, екзистенціальну спустошеність²²⁷. Політика та ідеологія червоної партії тільки посилювали цей

²²² Петров В. Історіософічні етюди. *Україна модерна. Війна переможців і переможених*. Київ : Критика, 2008. № 13 (2). С. 177–201.

²²³ Kristeva J. *The Sense and Non-Sense of Revolt. The Powers and Limits of Psychoanalysis*. New York : Columbia Univ. Press, 2000. Vol. I. P. 10.

²²⁴ Агеєва. Поетика парадокса. С. 229.

²²⁵ Домонтович В. Самотній мандрівник простує по самотній дорозі. *Проза: в 3 т.* / ред. й супр. стаття Ю. Шевельова. Мюнхен : Сучасність, 1989. Т. 3. С. 382.

²²⁶ Домонтович В. Дівчина з ведмедиком. *Проза: в 3 т.* / ред. й супр. стаття Ю. Шевельова. Мюнхен : Сучасність, 1989. Т. 1. С. 147.

²²⁷ Агеєва. Поетика парадокса. С. 17.

ефект. Як зазначає Петров: «Большевизм усунув з своєї урядової практики поняття розвитку, ідею, яку 200 років тому висунув неаполітанський історіограф Джованні Баттіста Віко і яка лягла в основу всієї новішої історіософії. Функції розвитку, що мусів бути природним і в своїй природності послідовним, була протиставлена функція ката»²²⁸. Для самого ж інтелектуала порятунком від цієї екзистенційної драми стає саме письменство, що допомагає подолати нестерпне відчуження, спричинене відмінністю його світобачення і світорозуміння із новим радянським. Петров протиставляє нищівним тенденціям деіндивідуалізації, вульгаризації та пролетаризації життя культ рафінованої особистості, абсолютизацію стилю.

Для українського інтелектуала переживання зламу часів, нашествия більшовиків і втрати української державності стає особистим, підкресленим зламами власного життєвого шляху. Петров-Бер пише: «Тотожність імені більше не відповідає зламам етапів. Над усім панує епоха. Функція людини за однієї доби одна, а за іншої інша. У зміні діб утрачає вагу сталість особи. Жаден з нас не має власної біографії, бо його біографія належить відтинкам епох, які круто відрізняються один від одного»²²⁹. Модерні герої В. Домонтовича, це люди, що живуть у стані відірваності та покинутості, вони не довіряють гучним гаслам і більше не вірять в утопію, а будь-які «спроби боротьби зі злом приводили лише до примноження зла»²³⁰. Це яскраві особистості з модерним світоглядом, проявлені індивідуальності та нонконформісти, але водночас невротики, люди роздвоєної особистості, самотні відчайдухи, що вже ні на що не розраховують. «Держстрах стає тою психологічною атмосферою, в якій змушене жити радянське суспільство. В українському письменстві 20—30-х років цей невротичний, психопатичний дискурс можна означити досить виразно»²³¹ — наголошує Агеєва. Герої Домонтовича, як і його покоління, існують в умовах перманентного

²²⁸ Петров. Українські культурні діячі. С. 38.

²²⁹ Петров. Історіософічні етюди. С. 8.

²³⁰ Агеєва. Поетика парадокса. С. 204.

²³¹ Там само. С. 255.

виснажливого і принизливого почуття страху та власної нікчемності, про які ворог не дає забути ні на мить.

Одна з перших дослідниць творчості В. Домонтовича Юлія Загоруйко у своїй дисертації в 1992 році запропонувала термін «триєдиний початок загального “безґрунтя”» – національного, суспільного і духовного». І, на нашу думку, це залишається актуальним і для сьогоденного наукового дискурсу. Націоналізм став чи не домінантною суспільно-політичною течією ХХ століття, і Петров не став осторонь цього потужного руху. Він розвинув концепцію безґрунтянства, спираючись не тільки на кризу культури (ідеології) та кризу свідомості (особистості), але і на кризу української національної ідентичності, якій доводилось визрівати та утверджуватись в умовах відкритої війни радянської системи проти всього «українського»²³². Часто у дослідженнях про Петрова оминають саме проблему впливу на націоналізму на його ідеї та погляди. Навіть сама характеристика Петрова як націоналіста вкрай рідко зустрічається, за винятком декількох робіт²³³. Зауважимо, що йдеться не про вузький націоналізм у дусі антимодерного народництва, яке, як вже показало наше дослідження, було чужим Петрову. Процитуємо вичерпне визначення Рубан, яке ми цілком поділяємо: «Націоналізм Петрова — це його розуміння того, що політичне питання нації — визначальне у першій половині ХХ століття. І в його баченні боротьби між політичною ідеєю нації та політичною ідеєю комунізму, в усій конкретності саме української ситуації схоплено суть епохи з рефлексивної та виразно ангажованої позиції сучасника»²³⁴. Саме з цих позицій Петров-Домонтович-Бер розробляв свою концепцію модерної української національної культури та палко критикував і заперечував комуністичну Україну. Згадаємо знову таки маленьку, але таку важливу для розуміння політичних поглядів Петрова агітаційну брошуру «Українські культурні діячі УРСР 1920-1940. Жертви більшовицького

²³² Рубан К. Синдром парадокса: Віктор Петров-Домонтович як персонаж української гуманітаристики // Дискусії. № 5. (16). 2010. С. 307.

²³³ Там само.

²³⁴ Там само.

терору», яка викриває всю злочинницьку суть більшовицької влади та показує, що комуністи — це не більше не менше вороги людства, а Україна з її культурою та історією — найголовніша мішень цієї антилюдяної тоталітарної машини. Саме завдяки цій крамольній статті ми можемо віднести Петрова до представників націоналізму — у тому значенні цього слова, яке йому надала комуністична влада і проти якого спрямовувала чи не найбільше своїх ресурсів. Антирадянська позиція інтелектуала і письменника зумовила і його світовідчуття «на краю безодні», відчуття себе «чужим» у своїй епосі, «закинутим» в інший світ. Програвши бій під Крутами, українська модерна національна ідентичність втратила свій «грунт» у вигляді національної незалежної держави. У статті «Вальтер-Скоттівська повість з української минувшини» Петров пише: «Психологія людей з спустошеною душею, людей, що не відчувають ґрунту, що розірвали з народом, з батьками, з традиціями, — ось проблема, що турбує, вабить і тягне до себе Куліша»²³⁵. І навіть в умовах безґрунтяства Петрова убачав можливість розвитку для української культурної ідентичності та активно сприяв цьому. Європейський шлях розвитку української культури — єдиний прийнятний варіант для інтелектуала. Він береться за дослідження вітчизняних постатей Пантелеймона Куліша й Григорія Сковороди, підносячи їх імена до високого мистецького рівня і доводячи тяглість європейської традиції в українському культурному середовищі. Віднайти «грунт» можливо саме через подолання свого провінційного комплексу та виходу на європейську культурну арену. Найголовнішим інструментом в цьому процесі Петров виокремлює вірність стилю, яку прирівнює до вірності собі, в той час, як стильова похибка — це зрада себе самого. У романах письменник розроблює і репрезентує різні моделі культурної ідентичності та світоглядних систем, пропонуючи читачеві самостійно переосмислити національну культурну та історичну традицію, усвідомити їхню цінність і значущість. Водночас Петров здійснює важливу місію у своїх творах: закладання підґрунтя для формування нової культурної

²³⁵ Брюховецький. Засновок концепції “безґрунтовності”. С. 15.

та колективної ідентичності. З цією метою митець застосовує різноманітні архетипні образи та національні міфологеми. Такі архетипові символи (варяги, церкви, слов'янки у вишитих сорочках) були покликані пробудити національну ідентичність українців, повернути їх до витоків і повернути їм втрачений (відібраний) ґрунт. Концепція Петрова містить проект нової культурної ідентичності, що ґрунтується на автентичності індивіда, його освіченості та культурній обізнаності в національній та європейській традиції, так само як і на засадах гуманізації та демократизації суспільного життя.

Отже, ми з'ясували, що Віктор Петров послідовно впроваджував у свої роботи ідеї кризи культури, розриву часів, змасовлення і відчуження людини від своєї епохи та спільноти як наслідок культурної трансформації доби *fin de siècle* та втрати національної державності в Україні. Концепція безґрунтянства втілила кризу не тільки культури та ідеології, але й національно-культурної ідентичності, продемонструвала відірваність індивіда від своєї історичної пам'яті та колективної ідентичності внаслідок більшовицького перевороту та впровадження ідеології марксизм-ленінізму. Вагомим внеском українського інтелектуала стала його самобутня модель нової української культурної ідентичності на ґрунті національної та європейської традиції.

ВИСНОВКИ

У дипломній роботі «Український інтелектуал і радянська влада: проблема трансформації української культурної ідентичності на прикладі постаті Віктора Петрова (20-40 рр. ХХ ст.)» ми дослідили трансформацію української культурної ідентичності на матеріалі біографії та творчості Віктора Петрова і здобули певні результати, представлені у форматі висновків.

1. Проаналізовано історіософське підґрунтя комуністичної ідеології та процес закріплення більшовицької влади в Україні. Визначено та обґрунтовано такі провідні риси марксизму-ленінізму, як макіавеллізм, волюнтаризм і дегуманізація. Терор проти ворогів соціалізму, який набув характеру стихійного, став головним інструментом впровадження комуністичної політики. Було виявлено, що вже у самому марксизмі містилась логіка масового знищення ворогів робітничого класу, а вчення В. Леніна стало своєрідною інтерпретацією марксизму з доповненнями у вигляді радикальних антисоціальних, месіаністичних, імперських, ксенофобських і деструктивних елементів, на кшталт впровадження масового терору, репресій і знищень. Декларовано більшовиками «диктатура партії» втілилась у диктатуру одної партії, яка монополізувала владу. Водночас українська політична традиція та особливості українських ментальних структур зумовили складнощі більшовиків із встановленням диктатури партії на українських землях. Проте антилюдяними репресивними заходами комуністам вдалось утвердити свою владу в Україні та запровадити по суті нову рабовласницьку систему із правом держави на експропріацію не тільки приватного майна у громадян, але й самого життя. Отже, фундаментом ідеології марксизму-ленінізму стали вчення К. Маркса та його інтерпретація В. Леніном, яка базувалась на історично притаманних Росії елементах релігійного месіанізму, антилібералізму, деспотизму, імперіалізму та шовінізму.

2. Окреслено політику комуністичної партії та формування репресивної машини як тоталітарної системи в УСРС: червоний терор проти української інтелігенції, впровадження однопартійної системи та офіційної цензури, колонізація, голод, коренізація, НЕП, Великий терор. Виявлено, що вже в 1924 році більшовики остаточно розправились зі своїми політичними противниками та встановили однопартійну диктатуру. Каральні механізми, що посприяли придушенню опозиції, були успадковані ще від часів Російської імперії та вдосконалені чекістами до потреб більшовиків. Новостворені органи ВУЧК, Революційного трибуналу друку та ГОЛОВЛІТ мали на меті відстежувати, контролювати та карати політичних та ідеологічних опонентів більшовиків. Одним із головних ворогів «революції» було призначено українську інтелігенцію. Окреслено провал політики «воєнного комунізму»: українці на хвилі націоналістичного руху після правління УНР не корились московському Великому брату та не сприйняли ідеології, в якій заперечується національна історія, культура, релігія і відкидаються будь-які комемораційні практики. Отже, основні ознаки тоталітаризму були сформовані в СРСР вже на початку 20-х рр.

3. Розкрито причини та наслідки політики коренізації. Доведено, що українізація, хоча і була компромісними рішенням більшовиків та мала на меті посилити їхні позиції у народних республіках, призвела до непередбачуваних керівництвом компартії результатів і наслідків. В історії України 20-і роки позначились небувалим і вибуховим розвитком не тільки економічного сектору УРСР, але й мистецького українського «ренесансу», бурхливим і насиченим процесом пошуків модерної української національної та культурної ідентичності. В українському інтелектуальному середовищі утвердився цивілізаційно-орієнтаційний шлях, позначений гаслами — «Геть від Москви!» і «Дайош Європу!». Отже, більшовики пішли на тимчасові поступки національному руху через нестабільність і хиткість свого політичного становища. Запровадження українізації було викликано потребою взяти під контроль національний рух, виявити та знешкодити найбільш

небезпечних ворогів комуністичної партії та укріпити свою владу. Паралельно задля досягнення окреслених політичних завдань було прийнято курс на НЕП. Таким чином, українізація і НЕП утворили плідне підґрунтя для розквіту культури в Україні, попри імперіалістичні амбіції та колонізаторську політику компартії.

4. Досліджено модернізаційний культуротворий процес в Україні (20–40 рр. ХХ ст.), процес європеїзації української ідентичності та значення і роль української інтелігенції в цих процесах. Обґрунтовано, що українське літературно-мистецьке покоління 20-х («Розстріляне відродження») заклало головні підвалини розвитку нової української культурної ідентичності та піднесло український модернізм до рівня європейського. Особливістю українського модернізму 20-х років стала проблема подолання регіоналізму та колізія двох протилежних ідеологій народництва і власне модернізму, що актуалізувала пошуки українськими інтелектуалами нового модусу буття і творчості. Поява нових літературних угруповань сприяла закріпленню дискурсу та збереженню й артикуляції української культурної традиції. Культурний феномен «літературної дискусії» (1925—1928 рр.) порушив питання не тільки модернізації та радикалізації думки естетичної, але і політичної. Дискурс модернізму спровокував розвиток антиколоніального та антиімперського дискурсу, наголошуючи на проблемі подолання українцями комплексу меншовартості, зросійщення, втрати тожсамості та необхідності повернення до українських джерел, до європейського минулого, втраченого внаслідок тривалого перебування в зоні впливу та контролю спочатку Російської, а потім Радянської імперії. Провідні діячі Розстріляного відродження розробляли нову модель національно-культурної тожсамості на фундаменті європейської високої культури, історико-філософської традиції Заходу, до якої належала й українська традиція з моменту Хрещення Русі. Такі проєвропейські культуртрегерські настрої української інтелігенції становили пряму загрозу для тоталітарного режиму, що призвело до масових арештів, репресій, заслань і розстрілів української інтелігенції. Отже, визрівання

української національно-культурної ідентичності припало на літературно-мистецьке покоління 20–30 рр. ХХ ст. і, хоча народництва і модернізм мають різні культурно-ціннісні орієнтири, обидві ідеології об'єднує спільний вектор — формування і розвиток нової культурної ідентичності в Україні.

5. Розкрито причини та наслідки політичного терору проти української інтелігенції. Доведено, що 20-ті роки позначені українізацією та новою економічною політичною, активізували та посилили процес пошуків і утвердження нової української культурної ідентичності із розвинутою національною самосвідомістю, що суперечило ідеології та візії майбутнього комуністів і становила пряму загрозу для режиму. Через втрату компартією контролю над дискурсом українська інтелігенція отримала можливість творити нову модерну українську культуру, проробляти колективну та історичну пам'ять, розвивати національну самосвідомість та ідентичність, спираючись вже на домінанту європеїзації. Цей процес духовного ренесансу в Україні, як було досліджено, був штучно і гвалтовно перерваний більшовиками разом зі сфабрикованим процесом СБУ. Червоний терор набув геноцидного характеру нищення українського народу. Смертельні вирoki невинним людям виносились у форматі процесу «поза юрисдикції». Отже, культуротворча діяльність була цілковито винищена, а її представники або примушені мовчати або були вбиті внаслідок терористичних заходів комуністичної партії, що мало катастрофічні наслідки для подальшого розвитку української культурної ідентичності та нації в цілому.

6. Окреслено шлях становлення і головні чинники формування особистості Віктора Петрова. Висвітлено, складну і трагічну долю українського інтелектуала, на яку випали чи не найскладніші сторінки в історії української історії. Проте Петрову вдалось не просто залишити свій вагомий внесок в українській культурі, але і, попре тоталітарну репресивну машину, по-перше, дивом вижити, а, по-друге, присвятити це життя самовідданій письменницькій праці та дослідженням української культури в модусі загальноєвропейського наукового дискурсу. Досліджено становлення українського інтелектуала та

його життєві колізії в умовах утвердження і панування репресивної машини в Україні. Висвітлено шляхи розв'язання конфлікту української ідентичності з новим видом російського імперіалізму — радянською системою, які намагався вибудувати Петров у своїй підривної творчості та щожиттєвій небезпечній грі з владою. Простежено зв'язок стиля мислення і життя Петрова, його самобутньої філософії культури з історико-культурними та політичними обставинами тієї доби. Постать Віктора Петрова досі є однією з найзагадковіших і найконтroversійніших постатей української гуманітаристики ХХ ст., чий життєпис залишається «парадоксом» для науковців. Попре це, було доведено, що український інтелектуал скеровувався у своїх життєвих принципах не парадоксами, а бажанням протесту — і саме протест є визначальним для характеристики його життєвої стратегії.

7. Проаналізовано роль і значення В. Петрова у процесі формування модерної національної та культурної ідентичності, а також розкрито його антирадянську позицію. Аналіз творчої спадщини та ідеологічної спрямованості робіт Петрова, зокрема на матеріалі його найвагомшої антирадянської політичної брошури «Українські культурні діячі УРСР 1920-1940. Жертви більшовицького терору», показав націоналістичний характер політичних поглядів інтелектуала. І хоча Петрову і довелось піти на компроміс із червоною владою та власним сумлінням, йому, однак, вдалось організувати внутрішнє протистояння радянській системі та створити Мистецький український рух в еміграції, впроваджуючи антирадянські погляди та цілком заперечуючи засади соцреалізму. Йому належить вагомий внесок у розбудову модерної національної культури, адже він запровадив нове бачення шляхів розвитку української культурної ідентичності та зберіг пам'ять і свідчення про українських жертв більшовицького терору.

8. Досліджено кризу культури та модель нової української культурної ідентичності на матеріалах інтелектуальної спадщини В. Петрова. Проаналізовано концепцію «безґрунтовності» Віктора Петрова і виявлено її засадничі принципи: криза культури та ідеології, втрата ціннісних орієнтирів,

зневіра в ідеалах минулого, екзистенційне спустошення, розколотість, розщепленість і роздвоєність свідомості індивіда, занепад моралі та релігії. Петров виявив головні культурні тенденції доби *fin de siècle* та схопив кризову ситуацію бездержавності та панування антилюдяної тоталітарної влади в Україні. Отже, концепція «безґрунтовності», в якій Петров запропонував нову модернізовану та європеїзовану модель культурної ідентичності, стала своєрідним і своєчасним самоописом розгубленої людини на перехресті епох, так само як і описом загальної кризи культури та ідеології в Україні 20–40 рр. ХХ ст. у зв'язку із пануванням ворожим до української культури більшовицьким режимом.

Отже, у ході дослідження мету було досягнуто, а поставлені завдання виконано у повному обсязі. Отримані результати показали значущість і актуальність проблеми трансформації культурної ідентичності у процесі формування зрілої національної культури та політики. Дослідження постаті та творчого доробку українського інтелектуала, письменника, філософа і науковця Віктора Петрова залишаються актуальними для наукового дискурсу та культурологічних студій і потребують подальшої розробки в означеному напрямку.

БІБЛІОГРАФІЯ

1. Агеєва В. За лаштунками імперії. *Есеї про українсько-російські культурні відносини*. Київ : Віхола, 2021. 360 с.
2. Агеєва В. Мовні ігри В. Домонтовича // В. Домонтович. Дівчина з ведмедиком. Болотяна Лукроза. Оповідання та нариси. Київ : Критика, 2000. С. 3–20.
3. Агеєва В. Поетика парадокса. Інтелектуальна проза Віктора Петрова-Домонтовича. Київ : Факт, 2006. 432 с.
4. Андреев В. Віктор Петров. Нариси інтелектуальної біографії вченого: Монографія. Дніпропетровськ : Герда, 2012. 476 с.
5. Андреев В. Віктор Петров: становлення інтелектуала-гуманітарія (1913– початок 1920-х рр.) // Гуманітарний журнал. 2013. № 1-2. С. 86–97.
6. Андреев В. Петров: кар'єра українського радянського академічного вченого та відносини з владою (1920-ті – 1941 рр.) // Історіографічні дослідження в Україні. 2012. Вип. 22. С. 681–712.
7. Архирейський Д., Ченцов В. Антирадянська національна опозиція в УСРР в 20-ті роки: погляд на проблему крізь архівні джерела // З архівів ВУЧК, ГПУ, НКВД, КГБ. 2000. Вип. 2/4. С. 3–55.
8. Бачинський Д. Інтелігенція в українізаційних процесах 1920-х – поч. 30-х рр.: історіографія питання // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. 2007. Вип. 12. С. 309–323.
9. Бердяев Н. Истоки и смысл русского коммунизма. Москва : Наука, 1990. 224 с.
10. Бистрицький Є. Поняття ідентичності. Ідентичність і спільнота // Національна ідентичність і громадянське суспільство : колективна монографія / Є. Бистрицький, С. Пролеєв, О. Білий, С. Лозниця, Р. Зимовець, Р. Кобець.. Київ : Дух і Літера, 2015. С. 11–33.

11. Білокінь С. Довкола таємниці // Петров В. Діячі української культури (1920-1940 рр.): жертви більшовицького терору. Київ : Воскресіння, 1992. С. 3–23.
12. Брайчевський М. В. П. Петров (В. Домонтович) // Домонтович В. Без ґрунту. Повісті. Київ : Гелікон, 2000. С. 511.
13. Брюховецький В. Віктор Петров: верхи долі верхи і долі. Київ : Темпора, 2013. 168 с.
14. Брюховецький В. Засновок концепції “безґрунтовності” Віктора Петрова. // Слово і Час. 2019. №7. С. 1–15.
15. Брюховецький В. Знедійснення дійсності, або *via Dolorosa* навспак. *Віктор Петров. Розвідки: в 3 т.* Київ : Темпора, 2013. Т. 1. С. 6–91.
16. Брюховецький В. Фокус долі // Слово, яке тебе обирає: збірник на пошану професора Володимира Моренця / упоряд. В. Є. Панченко. Київ : Києво-Могилянська академія, 2013. С. 57–73.
17. Вернер А. Вина невинних і невинність винних. Погляд на зв'язки політики з літературою і літератури з політикою в ПНР. *12 польських есеїв* / упоряд. О. Гнатюк . Київ : Критика, 2001. С. 183—198.
18. Гнатенко П. И., Павленко В. Н. Идентичность: философский и психологический анализ. Киев : ООО «Арт-Пресс», 1999. 466 с.
19. Горбач Н. Українізація: злет і трагедія (з досвіду ідейно-теоретичної боротьби на Радянській Україні у 20-х роках) // Жовтень. 1989. №2. С. 78–85.
20. Грегуль Г. Соціальне походження Віктора Петрова: невідомі сторінки // Слово і час. 2007. №9. С. 40–43.
21. Греченко В., Ярмиш О., Україна у добу «раннього» тоталітаризму (20-ті роки ХХ ст.): Монографія. Харків : НУВС, 2001. 276 с.
22. Григоренко (Демчик) Т. Проблема культурної ідентичності у творчості В. Домонтовича (на матеріалі роману «Без ґрунту») / *Tertium non datur* : проблема культурної ідентичності в літературно-філософському дискурсі ХІХ-ХХІ ст. : колективна монографія. 2014. С. 258–297.

23. Грицак Я. Нарис історії України. Формування модерної нації ХІХ-ХХ ст. Київ : Yakaboo Publishing, 2022. 656 с.
24. Грицак Я. Подолати минуле: глобальна історія України. Київ : Портал, 2024. 408 с.
25. Гундарова Т. ПроЯвлення слова. Дискурсія раннього українського модернізму. Київ : Критика, 2009. 447 с.
26. Даниленко В., Бондарчук П. Крах політики українізації і голод 1932 – 1933 рр. // Голод – геноцид 1933 року в Україні: історико-політологічний аналіз соціально-демографічних та морально-психологічних наслідків: Міжнар. наук.- теорет. конф., Київ, 28 листоп. 1998 р. Київ : Нью-Йорк, 2000. С. 51–63.
27. Даниленко В., Верменич Я. Троянський кінь українізації // Віче. 1997. №95. С. 67–70.
28. Даниленко В. До витоків політики “українізації” // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика: Зб. ст. Вип. 1. 1993. С. 53–67.
29. Даниленко В. Згортання українізації й посилення русифікаторських тенденцій у суспільно-культурному житті радянської України у 1930-і роки // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика: Зб. ст. Вип. 2. 1996. С. 96–116.
30. Даниленко В., Касьянов Г., Кульчицький С. Сталінізм на Україні. Київ : Либідь, 1991. 342 с.
31. Дашкевич Я.Р. Українізація: причини і наслідки // Слово і час. 1990. №8. С. 55–64.
32. Демченко Т. Білокінь С. Масовий терор як засіб державного управління в СРСР (1917–1941 рр.): Джерелознавче дослідження // Сіверянський літопис. 2014. № 6. С. 383–386.
33. Демчик Т. І. В. Петров – міфотворець, або замасковане обличчя автентичності (на матеріалі романів «Доктор Серафікус» і «Без ґрунту») // Наукові записки НаУКМА. Т. 124. С. 38–48.

34. Дзюба І. Інтернаціоналізм чи русифікація. Мюнхен : Сучасність, 1968. 262 с.
35. Демчук Р. Культурологія: тексти і контексти // Наукові записки НаУКМА. Київ, 2012. Т. 27. С. 13–19.
36. Демчук Р. Українська ідентичність у модусі міфологем. Київ : Стародавній Світ, 2014. 236 с.
37. Домонтович В. Болотяна Лукроза. *Київські неокласики* / упор. Віра Агеєва. Київ : Факт, 2003. С. 276–277.
38. Домонтович В. Дівчина з ведмедиком. Доктор Серафікус. Київ : Комора, 2019. 288 с.
39. Домонтович В. Доктор Серафікус. Без ґрунту. Київ : Критика, 1999. 305 с.
40. Домонтович В. Проза: в 3 т. / ред. й супр. стаття Ю. Шевельова. Мюнхен : Сучасність, 1988. Т. 1. 517 с.
41. Домонтович В. Проза: в 3 т. / ред. й супр. стаття Ю. Шевельова. Мюнхен : Сучасність, 1989. Т. 2. 475 с.
42. Домонтович В. Проза: в 3 т. / ред. й супр. стаття Ю. Шевельова. Мюнхен : Сучасність, 1989. Т. 3. 558 с.
43. Домонтович В. Романи Куліша. Мовчуше божество. Київ : Комора, 2020. 264 с.
44. Домонтович В. Спрага музики. Київ : Комора, 2017. 448 с.
45. Єскельчик С. Імперія пам'яті. Російсько-українські стосунки в радянській історичній уяві / пер. з англ.: М. Климчук, Х. Чушак; ред. Я. Цимбал. Укр. наук. ін-т Гарвард. ун-ту, Ін-т Критики. Київ : Критика, 2008. 303 с.
46. Єрмоленко В. Плинні ідеології. Ідеї та політика в Європі ХІХ-ХХ століть. Київ : Дух і літера, 2018. 480 с.
47. Забужко О. Людина й культура: коментар до одиссеї українського космополіта. *Луцький Ю. На перехресті. Спогади*. Луцьк : Ініціал, 1999. С. 152–159.
48. Забужко О. Найдовша подорож. Київ : Комора, 2024. 206 с.

49. Забужко О. Філософія української ідеї та європейський контекст: франківський період. Київ : Наукова думка, 1992. 117 с.
50. Заславський І. З етюдів про неокласиків // Сучасність. 1997. № 7-8. С. 87–103.
51. Зеров М. До джерел: Літературно-критичні статті. Київ : Слово, 1926. 132 с.
52. Зеров М. Наші літературознавці і полемісти. *Українське письменство*. Київ : Основи, 2003, 523 с.
53. Історія України / гол. ред. Ю. Зайцев. Вид. 2-ге, зі змінами. Львів: Світ, 1998. 488 с.
54. Іщук В. Україна: проблема престижності та ідентичності. Київ : Смолоскип, 2000. 92 с.
55. Йолон П. Обриси ментальності та її суб'єкта // Проблеми теорії ментальності : колективна монографія / відп. ред. М. Попович. Київ : Наукова думка, 2006. С. 372–403.
56. Йосипенко С. Філософія та національна ідентичність // Гуманітарні студії : збірник наук. праць. Київ. 2012. Вип. 12. С. 61–69.
57. Касьянов Г., Даниленко В. Сталінізм і українська інтелігенція (20-30-і роки). Київ : Наук. думка, 1991. 96 с.
58. Касьянов Г. Національна свідомість (ідентичність). *Національна ідентичність : хрестоматія*. Ч. IV / упоряд. Т. Воропай. Харків : Крок, 2002. С. 184–199.
59. Касьянов Г., Ткачова Л. Держава і українська інтелігенція: деякі проблеми взаємовідносин у 20-х – на початку 30-х років // Український історичний журнал. №5. 1990. С. 26–41.
60. Касьянов Г. Українська інтелігенція 1920-х – 1930-х років: соціальний портрет та історична доля. Київ : Глобус, Вік; Едмонтон: Канад. Ін-т Укр. Студій Альбертського Ун-ту, 1992. 176 с.
61. Клен Ю. Прокляті роки. Львів : Українське видавництво, 1943. 40 с.

62. Козловець М., Ковтун Н. Національна ідентичність в Україні в умовах глобалізації. Київ : ПАРАПАН, 2010. 347 с.
63. Коляда І. Віктор Домонтович. Харків : Фоліо, 2021. 128 с.
64. Кондратюк К. Радянська Україна 20–30-х років ХХ ст.: сучасний історіографічний дискурс // Вісник Львівського університету. Серія історична. 2013. Вип. 48. С. 245-261.
65. Косач Ю., Шевчук В., Домонтович В. (Віктор Петров / Віктор Бер). Київ : Комора, 2014. 336 с.
66. Костюк Г. Зустрічі і прощання. Спогади. Едмонтон – Торонто : Canadian Institute of Ukrainian Studies Press, 1998. Кн. II. 609 с.
67. Криворучка Л. Основні риси герменевтичного досвіду культурної і національної ідентичності // Tertium non datur. Проблеми культурної ідентичності в літературно-філософському дискурсі ХІХ–ХХ ст. : колективна монографія / наук. ред. та упоряд. В. П. Моренець. Київ : НаУКМА, 2014. С. 53–79.
68. Курносів Ю. Суспільно-політичне життя на Україні в 20-30-х роках // Укр. іст. журн. 1989. №12. С. 89–95.
69. Куцепал С. Ідентичність модерну та постмодерну // Ідентичність у сучасному соціумі : Матеріали міжнародної науково-теоретичної конференції, м. Донецьк 14–15 листопада 2006 р. / наук. ред. Т. О. Андреева. Донецьк : Юго-Восток, 2006. С. 210–211.
70. Ленин В. Как организовать соревнование. *Ленин, В. И. Полное собрание сочинений*. 5-е изд. Москва : Политиздат, 1974. Т. 35. С. 195–205.
71. Ленін В. про Україну: у 2 ч. Київ : Вид-во політичної літ-ри України, 1969. Ч. I. 720 с.
72. Ленін В. про Україну: у 2 ч. Київ : Вид-во політичної літ-ри України, 1969. Ч. II. 760 с.
73. Лисий І. Концепт національної ідентичності в дослідженнях культури // Tertium non datur. Проблеми культурної ідентичності в літературно-

- філософському дискурсі XIX–XX ст. : колективна монографія / наук. ред. та упоряд. В. П. Моренець. Київ : НаУКМА, 2014. С. 40–52.
74. Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. Київ : Дух і Літера, 2019. Т. 2. 624 с.
75. Лозицький В. Політика українізації в 20-30-х роках: історія, проблеми, уроки // Укр. іст. журн. 1989. №3. С. 46–55.
76. Мазуренко І. Метаморфози Віктора Петрова (В. Домонтовича): Фрагменти життя і творчості за документами доби // Січеслав. Дніпропетровськ, 2004. Вип. 2. С. 88–94.
77. Матвієнко С. Біографічне та автобіографічне: перетин у творах В. Петрова // Магістеріум НауКМА. Літературознавчі студії. 2000. Вип. 4. С. 9–16.
78. Матвієнко С. Опосередковане зізнання: Віктор Петров та його «Особа Сковороди» // Слово і час. 2002. № 10. С. 54–60.
79. Микитенко І. За гегемонію пролетарської літератури: Доп. на пленумі Ради ВУСПП, 21/V.1930. Харків : Укр. робітник, 1930. 92 с.
80. Мішеніна Н. Історіософський мотив зміни епох як модель внутрішнього інтертексту (проза Віктора Петрова- Домонтовича) // Слово і час. 2002. №11. С. 26–32.
81. Моренець В. Національні шляхи поетичного модерну першої половини XX ст.: Україна і Польща. Київ : Основи, 2002. 327 с.
82. Наєнко М. Микола Зеров і питання неокласицизму // Слово і Час. 2008. №11. С. 38–48.
83. Наливайко Д. Українські неокласики та класицизм. *Теорія літератури й компаративістика*. Київ : Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2006. С. 322–337.
84. Непокупний А. П. Віктор Платонович Петров та його псевдонім В. Домонтович // Українська біографістика. 2008. Вип. 4. С. 428-431.
85. Павличко С. Дискурс модернізму в українській літературі. Монографія. 2-ге вид., перероб. і доп. Київ : Либідь, 1999. 447 с.
86. Павличко С. Роман як інтелектуальна провокація. *В. Домонтович. Доктор Серафікус. Без ґрунту*. Київ : Критика, 1999. 305 с.

87. Парахіна М. Теорія "боротьби двох культур" — у пошуках російсько-українського історіографічного консенсусу (минуле і сучасне однієї концепції) // Український історичний збірник. 2012. Вип. 15. С. 303-316.
88. Петров В. Історіософічні етюди. *Україна модерна. Війна переможців і переможених*. Київ : Критика, 2008. No 13 (2). С. 177–201.
89. Петров В. Розвідки: у 3 т. / упоряд., передм. та прим. В. С. Брюховецький. Київ : Темпора, 2013. Т. 1. 592 с.
90. Петров В. Розвідки: у 3 т. / упоряд., передм. та прим. В. С. Брюховецький. Київ : Темпора, 2013. Т. 2. 569 с.
91. Петров В. Розвідки: у 3 т. / упоряд., передм. та прим. В. С. Брюховецький. Київ : Темпора, 2013. Т. 3. 536 с.
92. Петров В. Самотній мандрівник простує по самотній дорозі. Київ : Спадщина, 2012. 380 с.
93. Петров В. Українські культурні діячі УРСР 1920-1940. Жертви більшовицького терору. Нью-Йорк : Пролог, 1959. 80 с.
94. Плохій С. Брама Європи. Історія України від скіфських воєн до незалежності. Київ : КСД, 2021. 512 с.
95. Плохій С. Російсько-українська війна: повернення історії. Київ : КСД, 2023. 400 с.
96. Попов В. Динамічна модель ідентичності // Ідентичність у сучасному соціумі : матеріали міжнародної науково-теоретичної конференції, м. Донецьк. 14–15 листопада 2006 р. / наук. ред. Т. О. Андрєєва. Донецьк : Юго-Восток, 2006. С. 73–74.
97. Портнов А. Віктор Петров і його критики. *Історії істориків: Обличчя й образи української історіографії ХХ століття*. Київ : Критика, 2011. С. 143–181.
98. Ренан Е. Що таке нація? *Націоналізм. Теорії нації та націоналізму від Йогана фіхте до Ернеста Гелнера : антологія*. 3-тє видання / упоряд. О. Проценко, В. Лісовий. Київ : «Простір», «Смолоскип», 2010. С. 253–263.

99. Рубан К. Синдром парадокса: Віктор Петров-Домонтович як персонаж української гуманітаристики // Дискусії. № 5. (16). 2010. С. 303–312.
100. Руденко С. Філософські погляди В. П. Петрова. Монографія. Київ : ПАРАПАН, 2008. 136 с.
101. Рябчук М. Дилеми українського Фауста: громадянське суспільство і «розбудова держави». Київ : Критика, 2000. 271 с.
102. Рябчук М. Українські комплекси. *Національна ідентичність : хрестоматія*. Ч. IV / упоряд. Т. Воропай. Харків : Крок, 2002. С. 199–213.
103. Рябчук М. «Химера національної ідентичності»: кілька методологічних проблем // Наукові записки. №3-4 (95-96). 2018. С. 3–30.
104. Самчук У. Плянета Ді-Пі. Нотатки й листи. Вінніпег : Інститут дослідів Волині, 1979. 355 с.
105. Слуцький О. Радянське і культурне будівництво на Україні в перші роки боротьби за соціалістичну індустріалізацію країни. Київ : Вид-во АН УРСР, 1957. 210 с.
106. Сміт Е. Культурні основи націй. Ієрархія, заповіт і республіка. Київ : Темпора, 2009. 312 с.
107. Сміт Е. Національна ідентичність. Київ : Основи, 1994. 223 с.
108. Телячий Ю. Українська літературно-мистецька інтелігенція в національно-культурному відродженні (1917–1921 рр.) : монографія. Тернопіль : Терно-граф, 2014. 600 с.
109. Ткачова Л. Інтелігенція Радянської України в період побудови основ соціалізму. Київ : Наук. думка, 1985. 192 с.
110. Тойнбі А. Дослідження історії / пер. з англ. В. Шовкуна. Київ : Основи, 1995. Т. 1. 614 с.
111. Фізер І. М. Український Фуко чи французький Петров? : розюча схожість двох історіософів // Наукові записки НаУКМА. Філологія. 1999. Т. 17. С. 42–44.
112. Фуко М. Интеллектуалы и власть / пер. с франц. С. Ч. Офертаса под общей ред. В. П. Визгина и Б. М. Скуратова. Москва : Праксис, 2002. 384 с.

113. Хабермас Ю. Громадянство і національна ідентичність. *Націоналізм. Теорії нації та націоналізму від Йогана фіхте до Ернеста Гелнера : антологія*. 3-тє видання / упоряд. О. Проценко, В. Лісовий. Київ : ВД «Простір», «Смолоскип», 2010. С. 343–359.
114. Хвильовий М. Думки проти течії: памфлети. Харків: Державне видавництво України, 1926. 123 с.
115. Хвильовий М. Твори: у 2 т. Київ : Дніпро, 1990. Т. 2. 926 с.
116. Шаповал Ю. Україна 20-50-х років: сторінки ненаписаної історії. Київ : Наук. думка, 1993. 351 с.
117. Шаповал Ю. Україна ХХ століття: особи та події в контексті Великої історії. Київ : Генеза, 2001. 560 с.
118. Шаповал Ю. У ті трагічні роки: сталінізм на Україні. Київ : Політвидав України, 1990. 143 с.
119. Шевельов Ю. Вибрані праці : у 2 кн. Київ : Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2008. Кн. II. С. 593–632.
120. Шевельов Ю. (Юрій Шерех). Я – мене – мені... (і довкруги). *Спогади*. Харків ; Нью-Йорк : В-во М. П. Коць, 2001. Т. 1. С. 153–154.
121. Шевчук Г. Культурне будівництво на Україні у 1921 – 1925 рр. Київ : Вид-во АН УРСР, 1963. 436 с.
122. Шерех Ю. Віктор Петров, як я його бачив. *Поза книжками і з книжок*. Київ : Час, 1998. С. 115–124.
123. Шерех Ю. Шостий у гроні. *Поза книжками і з книжок*. Київ : Час, 1998. С. 77–114.
124. Шкандрій М. В обіймах імперії: Російська і українська літератури новітньої доби / пер. з англ. П. Тарашук. Київ : Факт, 2004. 496 с.
125. Шпорлюк Р. С. Україна: від імперської окраїни до незалежної держави. *Національна ідентичність : хрестоматія* / упоряд. Т. Воропай. Харків : Крок, 2002. Ч. IV С. 167–183.
126. Шудря М. Неокласики, або «троно п'ятірне нездоланих співців». *Українська мова та література*. 1999. Ч.7. 119 с.

127. Эриксон Э. Идентичность: юность и кризис / пер. англ., ред. и предисл. А. Толстых. 2-е изд. Москва : фланта МПСИ «Прогресс», 2006. 344 с.
128. Ямпольський К. В. І. Ленін про Україну / Український історичний журнал. 1957. № 1. С. 143–149.
1. Agurskyi M. The Third Rome: National Bolshevism in the USSR. Boulder and London : Westview Press, 1989. 462 p.
 2. Anderson B. Imagined Communities : Reflections on the Origin and Spread of Nationalism. New Yourk : VERSO, 2003. 240 p.
 3. Bourdieu P. The Field of Cultural Production: Essays on Art and Literature. Cambridge : Polity Press, 1993. 300 p.
 4. Castells M. The Power of Identity. The Information Age: Economy, Society and Culture Cambridge, MA; Oxford, UK : Blackwell, 2010. Vol. II. 538 p.
 5. Groys B. The Total Art of Stalinism: Avant-Garde, Aesthetic Dictatorship, and Beyond. Princeton, NJ : Princeton University Press, 1992. 129 p.
 6. Hall St. Introduction: Who need Identity // Questions of Cultural Identity / ed. by S. Hall and P. du Guy. St. Hall London CAGE, 2000. P. 15–30.
 7. Kermode F. The Sense of an Ending. New York and Oxford : Oxford Univ. Press, 1967. 224 p.
 8. Kristeva J. The Sense and Non-Sense of Revolt. The Powers and Limits of Psychoanalysis. New York : Columbia Univ. Press, 2000. Vol. I. 288 p.
 9. Ploky S. Unmaking Imperial Russia. Mykhajlo Hrushevsky and the Writing of Ukrainian History. Toronto : University of Toronto, 2005. 614 p.
 10. Masaryk T. The Spirit of Russia. London : George Allen and Unwin, 1967. Vol. 3. 331 p.
 11. Sinyavsky A. Soviet Civilization: A Cultural History. New York : Arcade Publishing, 1990. 304 p.

ДОДАТКИ

Рисунок 1. *Дитяче фото Віктора Петрова*. Джерело: Брюховецький В. Віктор Петров: верхи долі верхи і долі». Київ : Темпора, 2013. С. 5.

Рисунок 2. Фото Віктора Петрова під час навчання в університеті.
Джерело: Брюховецький В. Віктор Петров: верхи долі верхи і долі». Київ :
Темпора, 2013. С. 7.

Риснок 3. *Фото Віктора Петрова*. Джерело: Брюховецький В. Віктор Петров: верхи долі верхи і долі». Київ : Темпора, 2013. С. 9.

Рисунок 4. *Фото Віктора Петрова*. Джерело: Брюховецький В. Віктор Петров: верхи долі верхи і долі». Київ : Темпора, 2013. С. 9.

Рисунок 5. *Фото Віктора Петрова*. Джерело: Брюховецький В. Віктор Петров: верхи долі верхи і долі». Київ : Темпора, 2013. С. 13.

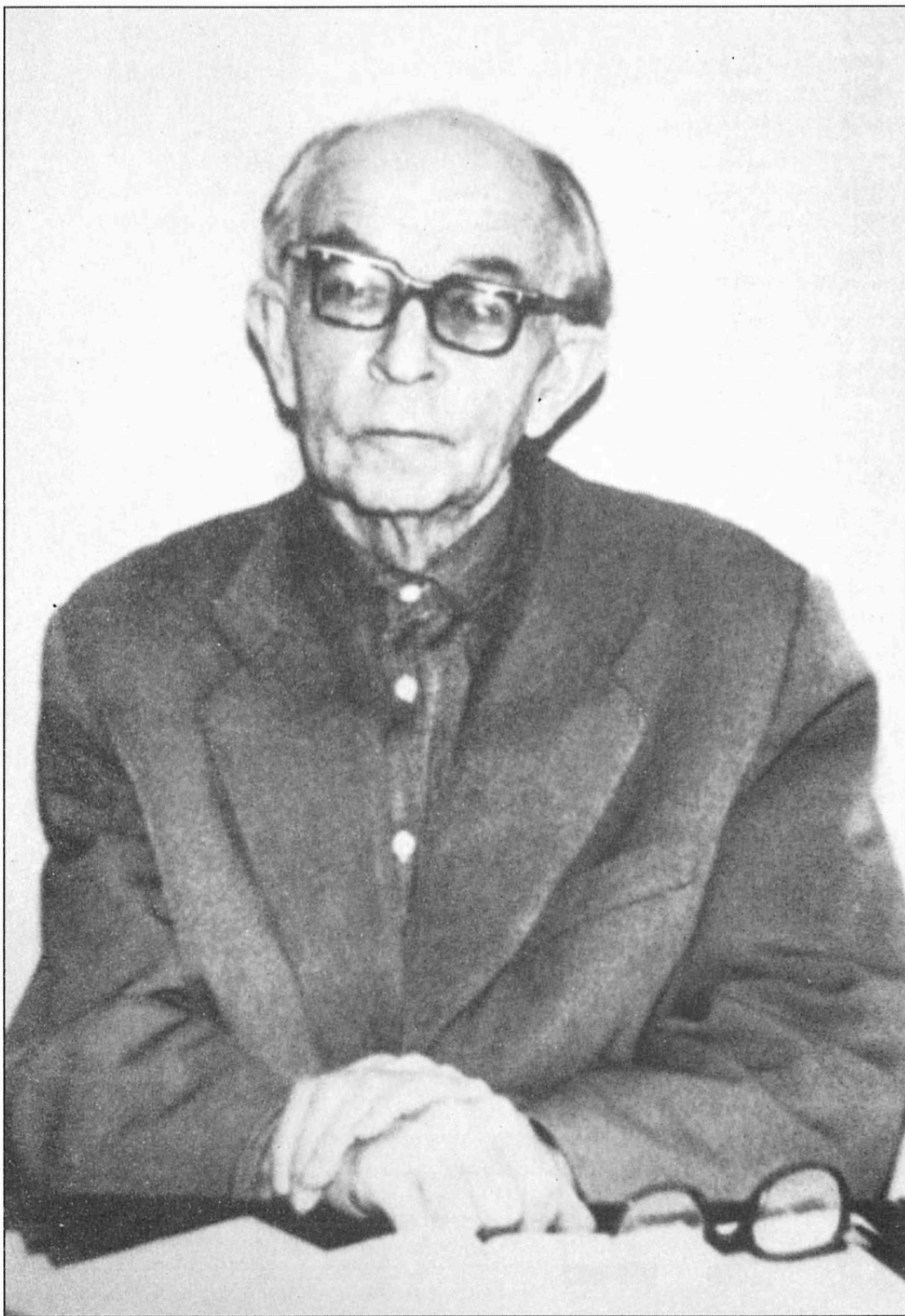

Рисунок 6. *Фото Віктора Петрова під час навчання в університеті.*
Джерело: Брюховецький В. Віктор Петров: верхи долі верхи і долі». Київ :
Темпора, 2013. С. 15.

11.9.53. 116

Дорогая, любимая, милая Соня! как жаль, что и в этом году накануне твоих именин и в день твоих именин мы не встретимся, и коробка конфет, опрокинувшись, не упадет со стола и конфеты не рассыпятся по полу, как это было двадцать три года тому назад... Жизнь много раз разламывалась и куски рассыпались, но всегда и в рассеянных кусках жизни была целость, и при всех изменениях одно оставалось неизменным, и это всегда неизменное в моей жизни это было мое чувство любви к тебе, моя постоянная любовная память о тебе. Что изменилось за эти более чем двадцать лет? Пожалуй, что ничего, потому что и теперь, как и всегда неизменно все дни и всё каждый день насыщено для меня памятью и мыслью о тебе. Это странное состояние, встающее из дня в день, из года в год, из десятилетия в десятилетие неизменным. Быть может, все это просто и очень ясно, потому что чувство себя это одновременно для меня чувство тебя и если думаю о себе, то тем самым думаю, чувствую тебя. Дни мои для меня наполнены тобой. Так было раньше, так есть и теперь.

Рисунок 7. Лист Віктора Петрова до Софії Зерової. 1953 р. Джерело:

ЦДАМЛМ України, ф. 243, оп.1, од. зб. 152, арк. 116. URL :

<https://www.facebook.com/cdamlmu/photos/a.769080619903382/7690807932366>

[98/?_rdr](#) (дата звернення 19.05.24)

Рисунок 8. *Фото Микола і Софія Зерови з сином Костянтином.* Джерело:
 URL : <http://www.litmarshrut.ltava.org/2017/02/zerovy.html> (дата звернення
 19.05.24)

Рисунок 9. *Фото. Київські неокласики (група п'ятірна): Микола Зеров, Павло
 Филипович, Михайло Драй-Хмара, Освальд Бургардт (псевдонім Юрій Клен),
 Максим Рильський.* Джерело: Режим доступу: URL :
<https://znotest.lvtest.org.ua/traneeLitr/HTML/group.html> (дата звернення
 19.05.24)

I. Загальні засади.

1. Мови всіх національностей, що є на території України, проголошується рівноправними.

2. Кожному громадянину, будь-якої національності, забезпечується можливість в його зносинах з державними органами і в зносинах державних органів з ним користуватися рідною мовою.

3. Відповідно до переважного числа населення, що говорить українською мовою, вибрати, як переважаючу для офіційних зносин, українську мову.

Рисунок 10. *Із постанови ВУЦВК та Раднаркому УРСР "Про заходи забезпечення рівноправності мов і про допомогу розвитку української мови" від 1 серпня 1923 року.* Джерело: Режим доступу: URL :

<https://www.istpravda.com.ua/articles/2023/08/11/163004/> (дата звернення

19.05.24)

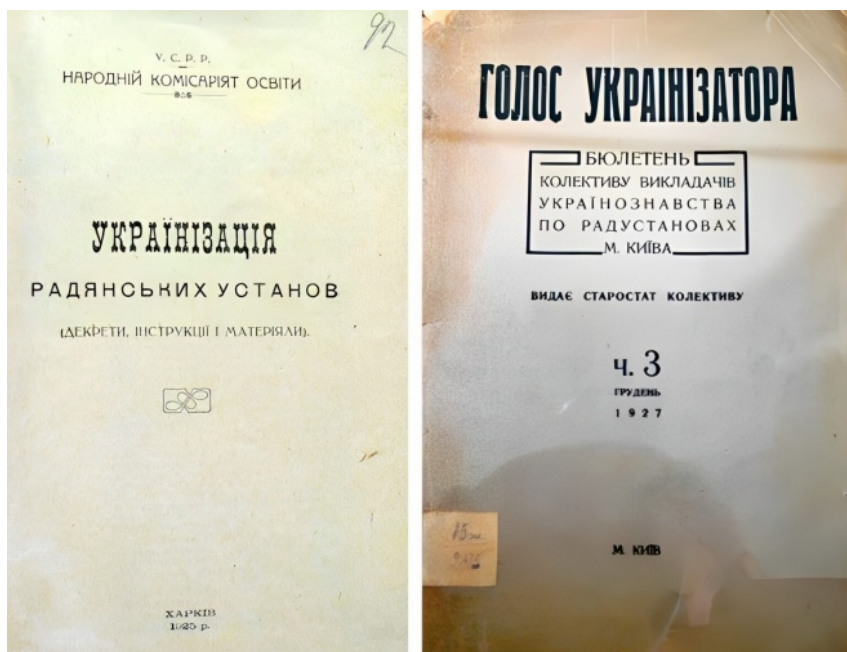

Рисунок 11. Обкладинки брошур "Українізація радянських установ (декрети, інструкції і матеріяли)" (1925 рік) та "Голос українізатора" (1927 рік).

Джерело: URL : <https://www.istpravda.com.ua/articles/2023/08/11/163004/> (дата звернення 19.05.24)

Рисунок 12. "Українізація по-московському": карикатура з газети "Українське Полісся" (1942 рік). Джерело: URL :

<https://www.istpravda.com.ua/articles/2023/08/11/163004/> (дата звернення 19.05.24)

НАЖАЛЬ БАГАТО Є ТАКИХ

Мал. Лео

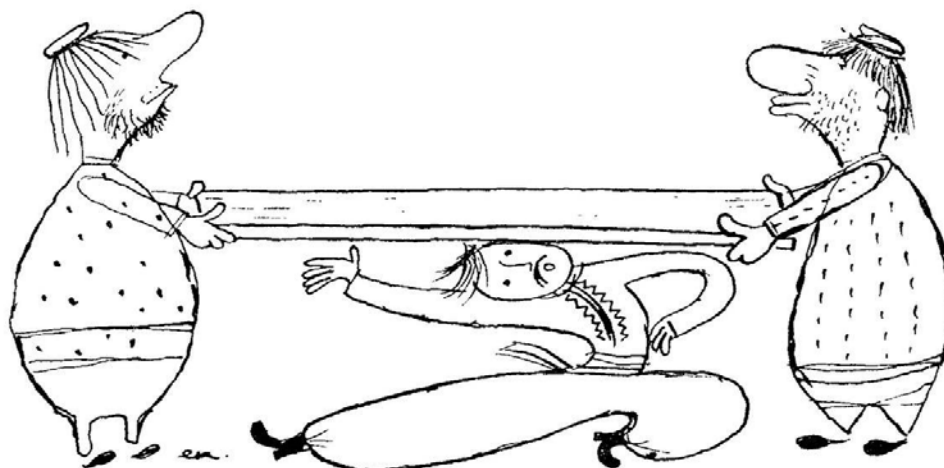

— Я вам русским языком говорю, что у меня
в учреждении украинизация проведена на 100%.

Рисунок 13. "Я вам російською мовою кажу, що в мене в установі
українізація проведена на 100%": карикатура із сатирично-гумористичного
тижневика "Червоний перець" (1929 рік). Джерело: URL :

<https://www.istpravda.com.ua/articles/2023/08/11/163004/> (дата звернення

19.05.24)

— ДЕРЖИ, МОСКВА, ДОШКУ НИЗЬКО, ЩОБ ХАХОЛ В КУЛЬТУРУ
ВИЩЕ ГОПАКА НЕ СКОЧИВ!.

Рисунок 14. «Держи, Москва, дошку низько, щоб хахол в культуру вище гопака не скочив!». Джерело: Петров В. Українські культурні діячі УРСР 1920-1940. Жертви більшовицького терору. Нью-Йорк : Пролог, 1959. С. 56.

Рисунок 15. Ілюстрація до вбивства Леся Курбаса та Миколи Куліша, які були розстріляні в урочищі Сандармох однією кулею з метою економії.

Джерело: URL : <http://kizman-tehn.com.ua/сандармох-розстріляне-відродження/> (дата звернення 19.05.24)

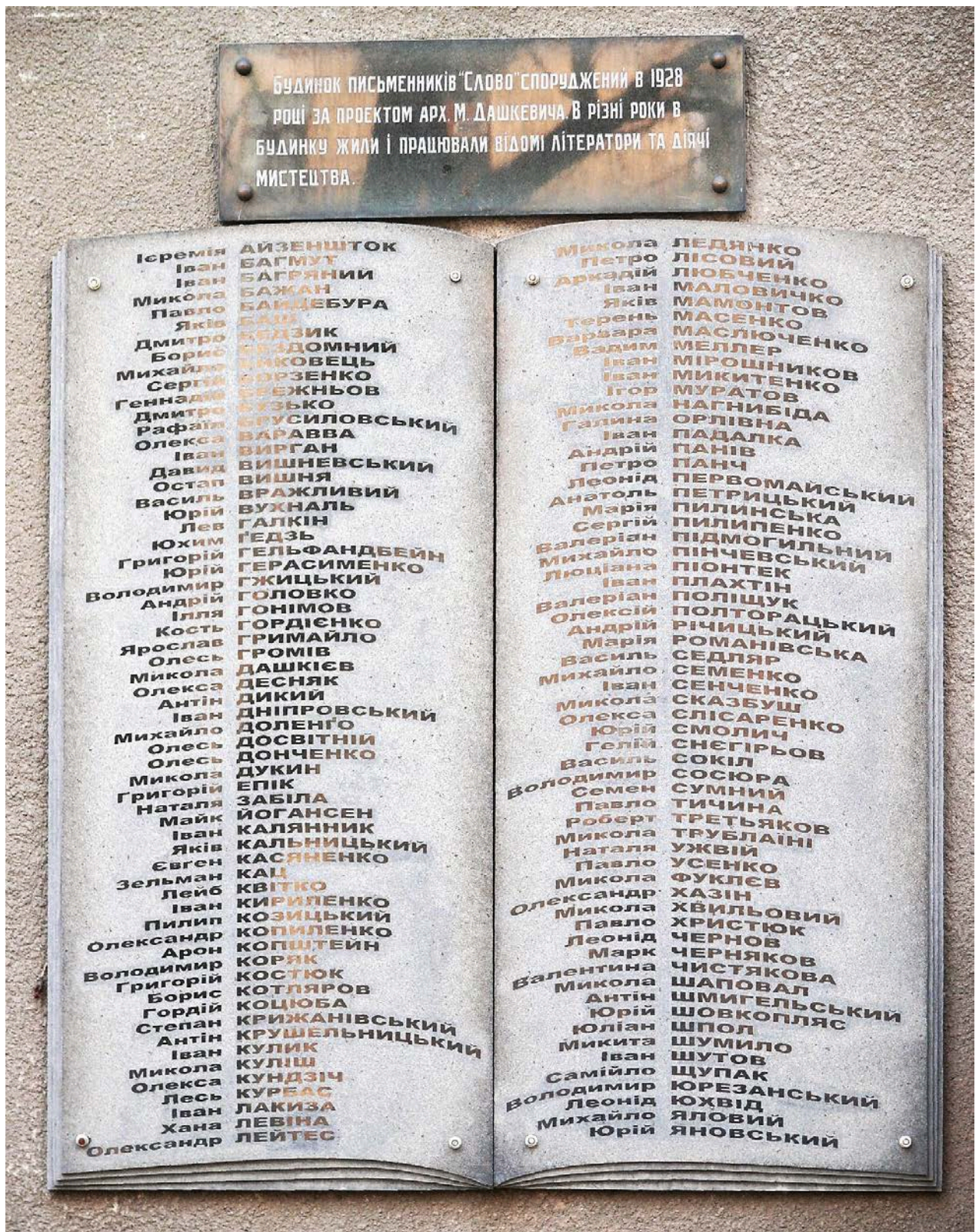

Рисунок 16. Меморіальна дошка з іменами письменників та митців — мешканців будинку «Слово» в Харкові. Джерело: URL :

https://uk.m.wikipedia.org/wiki/Будинок_«Слово»#/media/Файл%3ASlovo2.jpg

(дата звернення 19.05.22)

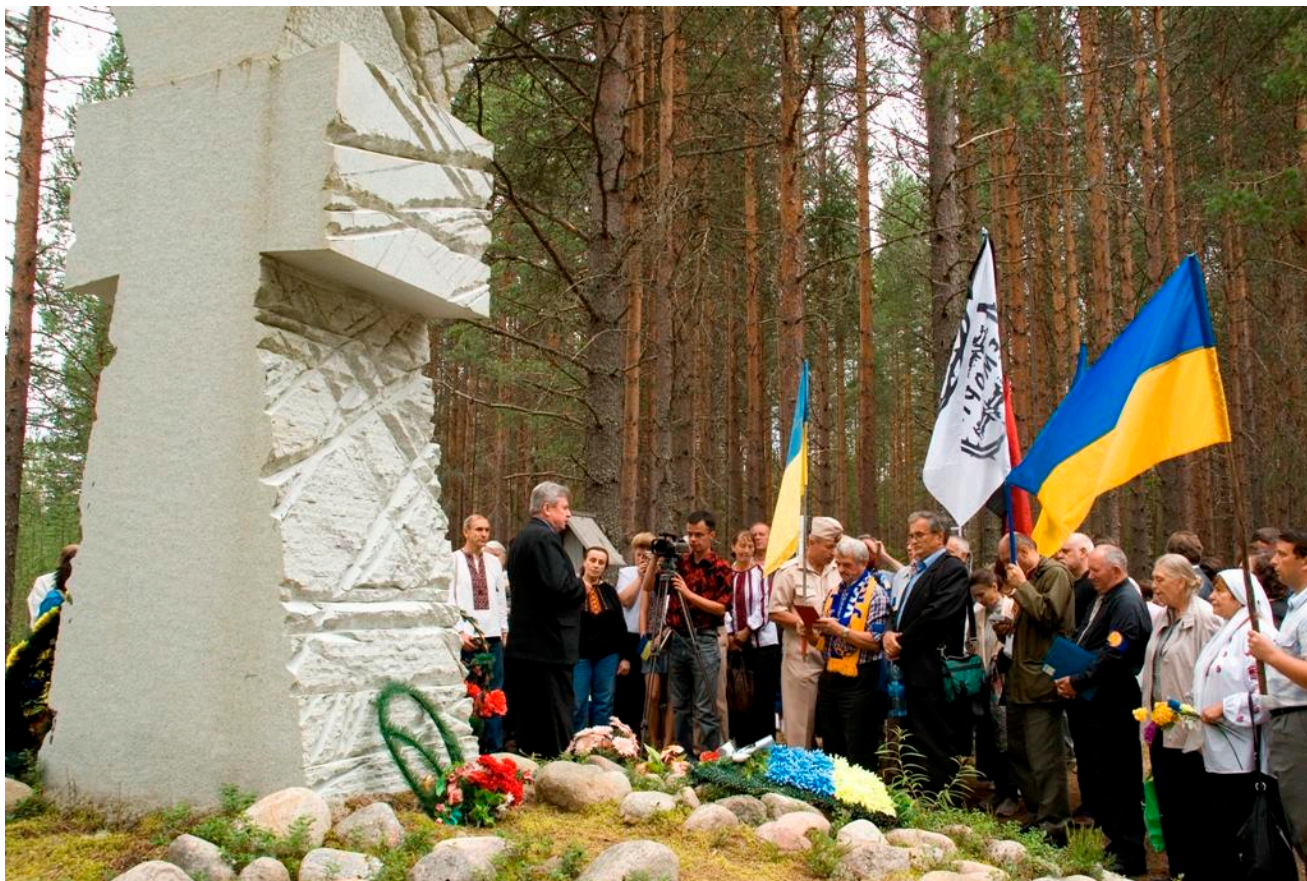

Рисунок 17. *Козацький хрест «Убієнним синам України» на місці розстрілів в урочищі Сандармох. Mediafond: CC BY-SA 4.0. Список Сандармоху (Соловецькі в'язні-українці й особи, чії долі пов'язані з Україною, розстріляні в урочищі Сандармох 27.10. — 4.11.1937 року). URL : https://uk.m.wikipedia.org/wiki/Список_Сандармоху (дата звернення 19.05.24)*

Рисунок 19. *Дівчина з ведмедиком*, роман Домонтовича. Фото обкладинки першого видання (1928 р. Видавництво «Сяйво», Київ). Автор зображення:

Бурлюк Давид Давидович. Джерело: URL :

https://uk.wikipedia.org/wiki/Файл:Divchyna_z_vedmedem.jpg#mw-jump-to-license (дата звернення 19.05.24)

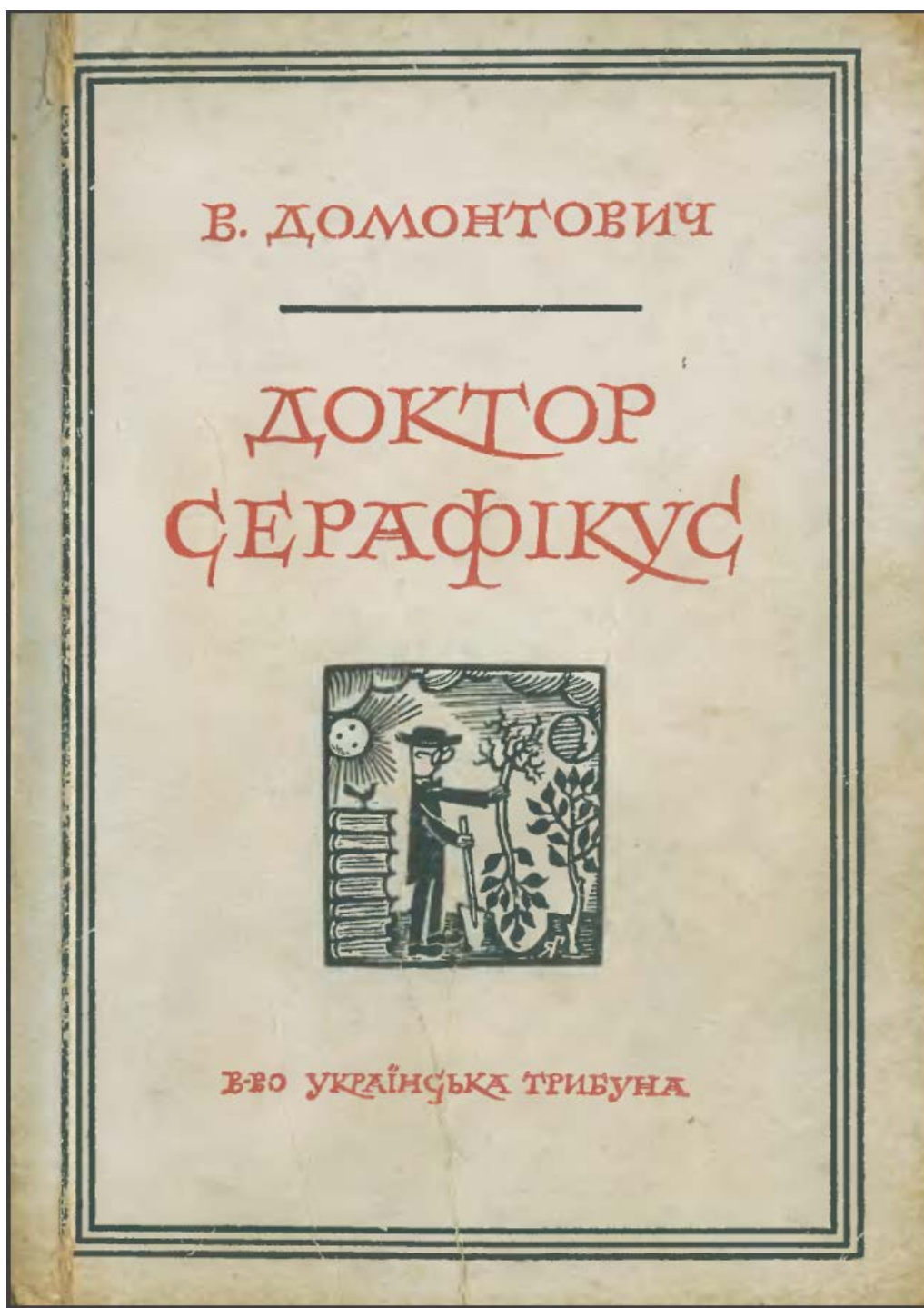

Рисунок 20. Доктор Серафікус, роман В. Домонтовича. Фото обкладинки першого видання (1947, Видавництво «Українська Трибуна», Мюнхен). Автор зображення: Видавництво «Українська Трибуна». Джерело: URL : https://uk.wikipedia.org/wiki/Файл:Доктор_Серафікус_Обкладинка_1947_p.png #mw-jump-to-license (дата звернення 19.05.24)

Рисунок 21. *Без ґрунту*, роман В. Домонтовича. Фото обкладинки першого видання (1948, Видання Михайла Борецького, Регенсбург). Автор зображення: Я. Гніздовського. Джерело: URL : <https://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/23579/file.pdf> (дата звернення 19.05.24)

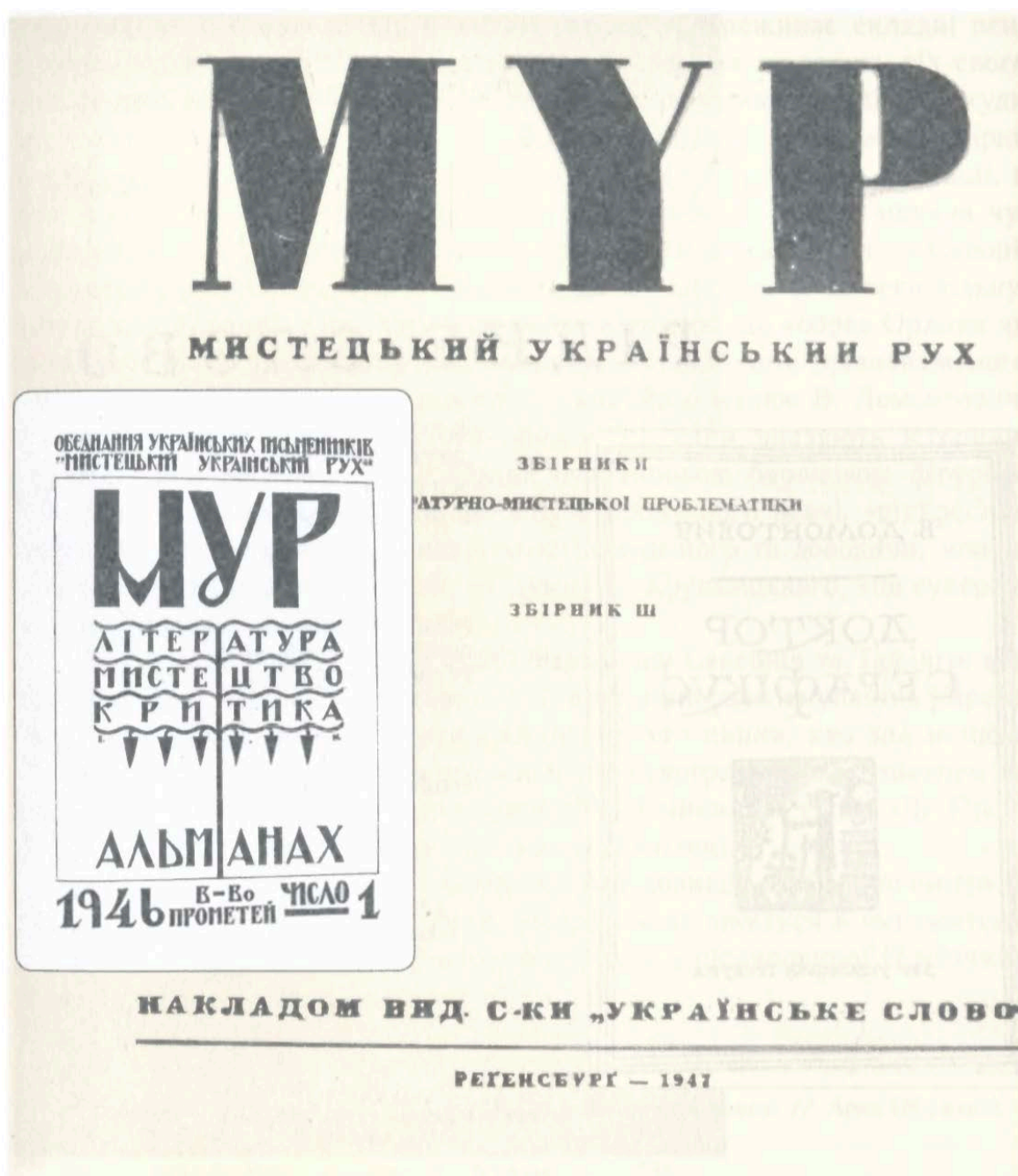

Рисунок 22. Обкладинка та титульна сторінка альманаху «МУР», на шпальтах якого друкувалися твори В. Петрова. Джерело: Андреев В. Віктор Петров. Нариси інтелектуальної біографії вченого: Монографія. Дніпропетровськ : Герда, 2012. С. 135.